

ШЫБН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 61 (17198)

2006 чылдың ИЮНЬ 6, вторник

Номерни парлагже дужааганы: график езугаар – 21.00, херек кырында – 17.30 Садар өртээ – 4 рубль.

Россияның хунцунге

ЧУРТТУҢ ХӨГЖҮЛДЕЗИН ТОДАРГАЙЛААН

Россия Федерациязының бот-догуннаашкынының (суверенитетинин) дугайында Декларацияны 1990 чылдың июнь 12-де хүлээп алган. Бо кайгамчыктыг хүннү Россияның Хүнү — күрүне байырлалы кылдыр чарлаан, оон бээр он алды чыл эртип турар, бо кыска үе дээрге Россияның төөгүзүндө онзагай черни ээлеп турар. Ол дээрге улуг хемчээлдиг социал революцияның үези, ниитилел-политиктиг тургузугну солааны, демократтыг чаарылгалар, рынок экономиказынче шилчээни, сөстүң, парлаганын хостуу-дур. Оларны кончуг кыска хуусаада боттандырган. Чүгле он чыл ажыг кыска үениң дургузунда чүсчүс чылдарда күүседир ужурулу сорулгаларны күүседип шыдаан. Ол дээрге Россияның хөй национал чурттакчы чонунуң быжыг найыралының, чаңгыс эп-сеткилдинин, бир демнинин, тура-сорукутуунуң, чуртунуң келир үеде сайзыралынга быжыг бүзүрелиниң херечизи-дир.

Россияның социал экономиказының хөгжүлдөзү чыл келген тум-на экижип орар. Ол дугайында Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путин Россия Федерациязының Федералдыг Хуралына Айыткалынга тодаргай чугаалаан. Сөөлгү чылдарда кылган айыткалдарга чоокку он чылдарның социал-экономикагы политиказының мурнады хөгжүдөр кол-кол чүүлдерин айтып келген бис деп, ол демдеглээн. Амгы үеде кол кичээнгейни чурттакчы чоннуң амыдыралының шынарны экижидеринче, өөредилге, кадык камгалал, көдээ ажил-агый, таарымчалыг чурттала тудуунуң талазы-биле национал төлөвилелдерни амыдыралга боттандыра-рынче, чурттуң политиктиг системаны сайзыраңгайдырарынче Президент улуг кичээнгейни салып турар. 2003 чылда Президентинин Айыткалынга ниити иштики продукцияны он чыл дургузунда ийи катап өстүрер сорулгалы салган

турган. Ону чедип алырда, чыл бүрүдө чурттуң экономиказы 7 ажыг хуу өзер ужурулу. Ону күүседир дээш ап чоруткан хемчеглерниң түннелинде сөөлгү үш чылда ниити иштики продуктунуң өзүлдөзи ортумаа-биле 7 хуу болган. Чурттуң экономиказында хөгжүлдө бар-даа болза, ажыл-чорудулгада четпестерни эдерин, бүдүрүлгелерни чаартырын, эде дериин кончуг чугулага көрүп турар, ынчангаш мону шийтпирлээринин чугула сорулгалары Айыткалда салдырган. Мурнады хөгжүдөр дөрт национал төлөвилелди боттандыра-рынче онза кичээнгей салдырган. Бо талазы-биле чүнү кылыры Россияның бүгү девискээрлеринде, оон иштинде Тыва Республикада тодараттынган, ам оларны күүседир дээш өөредилге, кадык камгалал, көдээ ажил-агый, тудуг адырында күженишкенин ажыл-иш чоруп турар. В.В. Путин эрге-чагыргаларының харыысалгазын бедидер,

коррупция-биле демиселди күштелдирер болгаш өске-даа чугула айтырыгларны Айыткалында чугаалааш, кол-ла кичээнгейни демографияже (чурттакчы чоннуң өзүлдөзинче) угландырган. Чурттакчы чоннуң өзүп немежиринге идиг бээр программаны ажылдап кылырын ол саналдаан. Уруг божуп алырынга идиг бээри дээрге, бүдүн комплекстиг хемчеглер хамааржыр. Ол дээрге аныяк өг-бүлеге административтиг, саң-хөө болгаш социал деткимчени көргүзери болур, оларны шуптузун Президент эң-не чугула деп санаан. Амгы үеде Владимир Владимировичинин салган сорулгаларын боттандыра хемчеглерни чуртта ап турар.

Республикада байдал болгаш 2006 чылда күрүне политиказының дугайында Тыва Республиканың Улуг Хуралына (парламентизинге) Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак Айыткалын ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палатазының каттышкан хуралында бо чылдың июнь 1-де номчаан. Ында Россияның Президентизинин Айыткалында айыткан сорулгаларны Тыва Республикага боттандыра-рынның хемчеглерин айыткан. ТР-ниң Чазак Даргазының Айыткалынга тыва парламентинин депутаттары эки үнелелди бергеш, ону амыдыралга боттандыра болза, республика социал экономика талазы-биле шийтпирлиг бурунгаар базымны кылырын демдеглээн.

Бистиң корр.

Байыр чедиришкени

Хүндүлүг чаа-хөлчүлөр! Силер бүгүдөниң амыр-мендинерни айтырбышаан, бо кайгамчык буян-кежиктиг хүнде, 2006 чылдың июнь 3-те, Чаа-Хөл суурнуң ыдыктыг черинде суурган ажыдышыкыны-биле байыр чедирерин чөпшээреп көрүнер.

Чаа-Хөл дээрге чурттуң иштинде болуп турар болушкуннарның белдери турган чер болур. Чаа-Хөлдүң чону кончуг ажыл-ишчи кижилер деп билер мен. Эрги Чаа-Хөлден, Кара-Талдан, Үрбүнден көжүп келгеш, чаа Чаа-Хөлге чурттап эгелээнинерден 30 чылдар ашкан. Өскөн-төрээн черлери далай адаанче кире бээрге, чоннуң сагыш-сеткилинге дыка-ла аар болган. Кандыг-даа бергелерни үе чавырылдырар дээр болгай. Ынчангаш амгы үеде чаа суурну чуртсунуп, шуудай бергениңер дээш сеткилимден өөрүп тур мен.

Бистиң чонувус сөөлгү чылдарда өгбелеринин бурун төөгүзүндө салгал дамчып келген, чаагай чаңылдарын катап эгидер талазы-биле бурунгаар херии

базымнарны кылган. Ылаңгыя сарыг шажынның ыдык-сүзүглелдерин катап тургузар ажил-херектер кожуунунарда чогулчалыг эгелээн.

Кожуунуң чону деткикчилеринин дузазы-биле Чаа-Хөл суурнуң девискээринде суурган бир дем-биле кылып дооскан.

Суурган дээрге, Будда бурганның сагыш-сеткилин, Октаргайның үш оранын база Диптин дөрт чүгүн оурулаан онзагай тудуг-суурга болур.

Эргим чаа-хөлчүлөр, ыдыктыг суурганны тудуп ап, буянын үүлени бүдүрүп алганыңар дээш байыр чедирип, силерге моон соңгаар өөрүшкү-маннаын, амыр-чыргалдыг чуртталганы күзеп, кижэ бүрүзүңге каң дег кадык-шылды, аас-кежикти, буян-чолду күзедим. Чаа-Хөл кожуун мандып сайзырап турзун, кежик-чол силерни ойбайн чоруур болзун!

Бурган өршээ, курай-курай! Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

ШЫЛГАЛДА

Кызыл, Ак-Довурак хоорайларның болгаш республиканың бүгү кожууннарының школаларында күрүне шылгалдалары чоруп турар. Эрткен неделяда Кызыл хоорайның школаларының он бир классчылары Чаңгыс аай күрүне шылгалдазын дужааганнар.

Бо чурукта найысылалдың 1 дугаар ортумак школазының 9 «а» класының өөреникчилерин тырттырган. Олар бо хүннерге чедир ийи — география биле математика эртемнеринге шылгалдаларны дужааганнар. Уруглар ол шылгалдаларга багай эвес билиин көргүскеннер.

Тоску классчыларның мурнунда орус дыл эртеминге ам-даа ийи шылгалда бар. Оларның класының башкызы Марина Алимовна Чадамба бодунуң өөреникчилери дээш сагыш човап турза-даа, чогул шупту чүве эки доостурунга бүзүрелдиг.

Бистиң корр.

Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруу.

Улуг Хуралдың Төлээлекчилер палатазында

АЙЫЫЛДЫГ АВТОМАТТАРНЫҢ АЖЫЛДААРЫН ШЕГЛЕДИР

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының чээрби тоску хуралы июнь 1-де болуп эрткен. Орта он ажыг айтырыгларны чугаалашкан. Таңды, Сүт-Хөл, Эрзин, Тес-Хем кожууннарның конкурс комиссиязының кежигүннерин бадылаан, «Тыва Республиканың бюджет чорудулгазының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга ескерилгелер кириер дугайында», «2005 чылда Тыва Республиканың республика бюджетинин дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга ескерилгелер кириер дугайында» болгаш өске-даа хоойлуларны хуралга хүлээп алган.

«Тыва Республиканың

девискээринде ойнаар бизнестин объектилеринин ажыл чорудулгазын таарыштыра дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузун ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлу-жудулга палатазы чугаалашкаш, хүлээп алгаш, Төлээлекчилер палатазынче чоруткан. Комитет даргазы Р.М. Соян бо Хоойлуга хамаарыштыр дыңнадыг кылгаш, Хоойлунуң 5 дугаар чүүлү Россияның хоойлу-жудулгазынга дүүшпес, ону хажыдып турарын барымдаалааш, хүлээп албайн, дедир эгидерин саналдаан. Депутаттар орта удурланган. Сөөлгү үеде аар кем-херек үүлгедиш-киннери, корум-чурум үрээшкени автотомат ойнаар залдарда болуп турар. Оон ангыда аныяк-

тарның, ылаңгыя назы четпээн-нерниң кижизидилгезинге, чурум-сагылгазын багай салдарны чедирип эгелээн. Бо бүгүңү барымдаалааш, Хоойлуну хүлээп алыры, айыылдыг автоматтарның санын эвээжедири, ажылдаарының чурумун шыңгырадыры чугула болу бергенин депутаттар шыңгыы негээн соонда Хоойлу хүлээп алдынган. Ында айытканы езугаар ойнаар автоматтарның турар черлерин тодарадыр, ажылын чурумчудар ажыл эгелээр. Моон соңгаар ойнаар автоматтар залынче 18 хардан куду назылыгларны кирибес.

Бистиң корр.

АВАЛАРНЫҢ КЫЙГЫРЫ

Апрель 12-13 хүннеринде Москвага «Россияның иелери — чаңгыс демвис-биле болгаш ынакшыл-биле камгаланылыңар» деп кыйгырыгның адаа-биле иелеринин ийги Бүгү-россия чыы-жы болуп эрткен.

Ооң кол сорулгазы — ие-херээн кижинин ат-алдарын көдүрүп, ие-чаш, өг-бүле-биле хол-башкан айтырыгже ниитилелдин кичээнгейин угландырып, чоннуң өзүп-сайзыраарының айтырыын шийтпирлээринде бергедээш-киннерни ажыл эртеринин дугайында чугаа болган. Аңаа Тывадан республикада ажыл-ижи-биле атсураа алгаан «Кадыкшыл» клубу-нуң удуртукчузу Н.Б. Тыртык-Кара киришкеш келген.

Май 30-де Наталья Борисовна Улуг-Хем болгаш Чаа-Хөл кожууннарга чедип, кожуун база суму чагыргаларының активтери, ында херээженнер чөвүлели, уругларның социал төптеринин ажилдакчылары-биле ужуражып, үстүндө адааным чыыштың ажылының дугайында, ооң сорулгаларының дугайында таныштырылганы кылган. Бүгү-россияның иелеринин ийги чыыжының резолюциязы-биле ийи кожууннуң херээженнери шупту танышкан соонда, Улуг-Хем база Чаа-Хөл кожууннарның иелеринин каттышкан улуг чыыжын июнь 7-де эртеринин дугурушкан.

Светлана БАЛЧЫР.

Республика конкурсузунуң тирикчизи

Кызылдың № 21 уруглар садының 13 дугаар бөлүүнүн кижизидикчи башкызы **Вера Седенооловна Кыргыз (чурукта)** чүгө хоорайның эвес, а республиканың шыырак кижизидикчи башкыларының бирээзи. Ол бо чылын Кызылга эрткен «2006 чылдың кижизидикчи башкызы» деп хоорай болгаш республика конкурстары-

ның тирикчизи. Уруглар кижизидилгезинге 19 чыл ажилдаан башкыны бодунуң херээниң езулуг мастери деп ада-иелер, коллективинде эш-өөрү билерлер. Ынчангаш бо башкыга тускай арга-биле ажилдаар уругларны коллективти бүзүрээр.

Вера Седенооловнаның чугаазының сайзыралы кошкак

уруглар бөлүүнде 22 чаштар бар. Оларның-биле ажилды тускай программа-биле чорудуп турар, ийи чыл эрткенде, уругларның барык шуптузу школага өөрениринге белен болур. Орус, тыва уругларның үжүктөрүн шын адап, билдингир кылдыр чугаалап өөрениринге бөлүктүн логопед башкызы Людмила Күжүгеттин, ийги кижизидикчи башкы Галина Клементьеваның үлүг-хуузу база улуг. Оларның эгелекчи тускай программа-биле ажилы бо чылгы республика конкурсузунга эң төлөптиг черни элээни таварылга эвес.

Вера Седенооловнаның бөлүү бо чылын элээн каш уругну школаже үдээн. Ынчалза-даа күзүн оларның бөлүү катап-ла четлеттине бээр. Бо кижизидикчи башкының «холунче» уруглары кирген ада-иелер сагыш чова-вастар, чүгө дизе, олар кымга уругларын бүзүрөп турарын билерлер.

Бистиң корр.

Василий Балчий-оолдуң тирттирген чуруу.

Алексей Лебедь Владимир Устиновту халаарының дугайында билир турган

Июнь 3-те Хакасия Республиканың баштыңы **Алексей Лебедь Россияның Чиңгине прокуратуразының ажилдакчыларының республикада чорудуп турар хыналдазының чамдык чүүлдерин чугаалаан.**

Оон чугаалааны-биле алырга, хыналда үезинде Чиңгине прокуратура элээн каш кеземче херектерин, оон иштинде Москвага Хакасияның төлээзи турган Сергей Груздевке болгаш дээрги Лебедьтиң оралакчызы турган Василий Цыганокка оттурган. Ук херектерде Алексей Лебедь боду херечи болуп турар. Ынчалзажок, эксперттерниң санап турары-биле алырга, Хакасияның баштыңының ук херектерниң дугайында дидими-биле чугаалап турарының ужуру болза, ук хыналдаларның эгелекчизи болган Чиңгине прокурор Владимир Устиновту халаан соонда хыналдаларны соксадыр дээрзинге бүзүрелдиг болуп турары болур.

Дээрги Лебедьтиң чугаазы-биле алырга, 2005 чылда Хакасияның чазаа 141 млн. рубль түңгө комбайннар садып алырын шитпирлээн болгаш ол талазы-биле Москвага Хакасияның төлээзинин удуртуп турганы «Каратрак» компанияга дилегни кириген турган. Республиканың чазаа «Каратрактыга» 47 млн. рубль түңгү баш бурунгааргы акша-хөреңгини шилчидип берген, оон соонда ук компания алган акша-төгөри-биле кады ис чок чиде берген. «Амгы үеде Сергей Груздевити федералдыг дилээшкнине чарлаан» — деп, дээрги Лебедь чугаалаан. Василий Цыганокка хамаарыштыр кеземче херээн май 26-да-ла РФ-тиң КХ-зиниң 290 чүүлүнүн 4 кезээниң «Г» пунктузу-биле — «2002 чылда квартиранын эде чаартылгазының талазы-биле күүсеткен ажилдар хевири-биле

717 ажыг муң рубль түңгө эт-хөреңги ажык-кончаазын алганының фактызы-биле албан-дужаалдыг кижиниң улуг хемчээлдиг хээлини алганы» оттурган.

Алексей Лебедь оон аңгыда бизнесмен болгаш Хакасияның Дээди Советиниң моон мурнунда депутаты турган Сергей Сарыковтуң талазындан шантажтын дугайында база чугаалаан. Оон чугаалааны-биле алырга, июнь 1-де дээрги Сарыков оон дузалакчыларының бирээзинге 9 чылдарның дургузунда Хакасияның чазааның баштыңы Россияга когаралды чедирген деп чугаалаан болган. Бизнесмен оон аңгыда Алексей Лебедьтиң яла чүктээр ужуру кеземче чүүлдерин база санап адаан. «Чүве ыттавазы дээш ол 200 муң долларны төлөп бээрин дилээн. Эрге-хоойлу камгалаар органнарда бо фактыга хамаарыштыр истелгенин талазы-биле болур чогуура даалгаларны бээрин диледим» — деп, дээрги Лебедь медеглээн.

Прокурорнуң массалыг информация чепсектер-биле харылзаа тудар улуг дузалакчызы Валерий Ковалевтуң медеглээни-биле алырга, ХР-ниң прокурору Николай Попов Лебедьтиң дилээн билбейн барган болуп турар. «Сергей Груздевитиң болгаш Василий Цыганоктуң херектеринин талазы-биле истелге чоруп турар болгай, ыңчап кээрге бистиң чүңү кылырывыс билдинмес-тир» — дээрги Ковалев алаң кайгаан.

Стратегтиг төлөвилээшкнине төвүнүн директору Виктор Потуремскийниң санап турары-биле алыр-

га, «федералдарның Лебедьти аглаашкынын оларга Хакасия амданныг чер-девискээр болуп турары-биле тайылбырлап болур». «Ында Саян-Шушенск ГЭС-и, улуг алюминий заводу турар. Республиканың транспорт белдирлери, а ол ышка агроулетпүр комплекси болгаш туризм адыры база сонуурганчыг. Бодавыже, кымбир кижиге республиканың баштыңын өске кижиге-биле солууру эргежок чугула апарган хире». Оон-биле кады, прокурор хыналдазын эгелээн Россияның Чиңгине прокурору Владимир Устиновту халаанының дугайында билдине бергенде, ук хыналда чаңгыс черде турупкан. Хакасияның чазааның парлалга албанының удуртукчу Елена Кобецтиң чугаазы-биле алырга, «Устиновтуң ыдалапканы хынакчылар ам чүңү канчаарын айың-бажын тыппайн турарлар». «Олар хыналданы уламчылаар бе дээрзин билбейн турарлар. Чоокку хүнерде олар республикадан үнүп чоруптар дээрзинге идегеп турар бис» — деп, Кобец агай демдеглээн. «Коммерсантъ-Красноярскке» Хакасияның Дээди Советинде үндезиниң чугаазы-биле алырга, дээрги Устиновту халаарының дугайында баш удур билир болгаш Алексей Лебедь «журналистерни кортпайн чыгган» болуп турар. «Лебедь Чиңгине прокурорну ажилындан дүжүрениниң дугайында база Москваның күш структуразының төлээлеринин истелге үезинде оттурган агар херектерин ушуп кааптарының дугайында билир турган» — деп, Дээди Советте үндезин санап турар.

«Коммерсантъ-Красноярск».

«МИНИ-МИСС-2006» — Айза ХОМУШКУ

Делегейниң уруглар хүнүнге тураскааткан республиканың «Мини-мисс-2006» чарашпайлар мөөрейи июнь 1-де В.Көкөөл аттыг хөгжүм-шин театрына болуп эрткен.

Аңаа Кызыл хоорайга болгаш республиканың бүгү кожууннарына эрткен мөөрейлерниң тирикчилери киришкен. Шупту он тос чаптанчыг кысчыгаштар мөөрейлешкен. Түннелинде Барыын-

Хемчик кожуунну төлээп келген чарашпай **Айза Хомушку «Мини-мисс-2006»** атты чаалап ап, тирикчи болган. Оон шаңналы—өңнүг телевизор. Оон аңгыда тускай номинацияларга тирилээн чаштарны таныштырарга мындыг: «Тирилгеже чүткүл дээш» — **Алдынай Бүрбү (Танды)**. «Тускай аян» — **Ольга Кунаева (Туран)**, «Мисс дүлгээзин» (очарование) — **Ак-кыс Хертек (Кызыл)**, «Мисс-

модель» **Ай-кыс Монгуш (Чөөн-Хемчик)**, «Мисс талант» — **Алдынсай Саая (Кызыл)**, «Көрүкчүнүн сонургалы» — **Даяна Дондук-оол (Чаа-Хөл)**. Чарашпайларның шуптузун амгы үениң соталыг телефоннары-биле шаңнаан. Шаңналдыг чер элевээнда болза, арткан чарашпайларга база суй белектер — ойнаарктарны тывывыскан.

Светлана БАЛЧЫР.

ТывА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨЛЭЭЛЕКЧИЛЕР ПАЛАТАЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Сүт-Хөл кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаарының дугайында

«Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылга органнарын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 37 чүүлүнүн 5 пунктузунга, «Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожууну» муниципалдыг тургузгунуң Уставының 33 чүүлүнге үндезилеп Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының **доктаадыры болза:**

1. Тус чер чагыргазының баштыңының албан-дужаалына томуйлаашкын конкурсузун эрттирери-биле Сүт-Хөл кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаар:

Тыва Республиканың Чазааның Сүт-Хөл кожуунда девискээр эргелелиниң удуртукчузу Амир Намажолович Ондарны;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязының Удуртукчузу секретариатының удуртукчузу Зинаида Шүрженеевна Ондарны;

Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайыдының бирги оралакчызы Май-оол Дапай-оолович Монгушту.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Сүт-Хөл кожуунуң тус черниң Төлээлекчилер хуралынче чорудар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер. 2006 чылдың июнь 1, № 418.

Эрзин кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаарының дугайында

«Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылга органнарын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 37 чүүлүнүн 5 пунктузунга, «Тыва Республиканың Эрзин кожууну» муниципалдыг тургузгунуң Уставының 21 чүүлүнге үндезилеп Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының **доктаадыры болза:**

1. Тус чер чагыргазының баштыңының албан-дужаалына томуйлаашкын конкурсузун эрттирери-биле Эрзин кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаар:

Тыва Республиканың Чазааның Эрзин кожуунда девискээр эргелелиниң удуртукчузу Игорь Кыргысович Ламажалты;

Тыва Республиканың саң-хөө сайыды Радислав Санаевич Баянны;

Тыва Республиканың Арга-арыг ажил-агый агентилелиниң директору Андриан Дугарович Додукту.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Эрзин кожуунуң тус черниң Төлээлекчилер хуралынче чорудар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер. 2006 чылдың июнь 1, № 419.

Тес-Хем кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаарының дугайында

«Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылга органнарын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 37 чүүлүнүн 5 пунктузунга, «Тыва Республиканың Тес-Хем кожууну» муниципалдыг тургузгунуң Уставының 36 чүүлүнге үндезилеп Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының **доктаадыры болза:**

1. Тус чер чагыргазының баштыңының албан-дужаалына томуйлаашкын конкурсузун эрттирери-биле Тес-Хем кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаар:

Тыва Республиканың күш-ажыл, социал болгаш аныяктар политиказының сайыды Алдын-кыс Темир-ооловна Конгарны;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чорук Чөвүлелиниң секретариатының удуртукчузу Биче-оол Сундуевич Шыырапты;

Тыва Республиканың Чазааның Тес-Хем кожуунда девискээр эргелелиниң удуртукчузу Ольга Чоодеувна Сыратты.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Тес-Хем кожуунуң тус черниң Төлээлекчилер хуралынче чорудар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер. 2006 чылдың июнь 1, № 420.

Танды кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаарының дугайында

«Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылга органнарын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 37 чүүлүнүн 5 пунктузунга, «Тыва Республиканың Танды кожууну» муниципалдыг тургузгунуң Уставының 40 чүүлүнүн 5 пунктузунга үндезилеп Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының **доктаадыры болза:**

1. Тус чер чагыргазының баштыңының албан-дужаалына томуйлаашкын конкурсузун эрттирери-биле Танды кожуунуң конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаар:

Тыва Республиканың Чазааның Танды кожуунда девискээр эргелелиниң удуртукчузу Нина Чоодеувна Дагжыны;

Тыва Республиканың Чазак Даргазының иштики политика эргелелиниң начальнигиниң оралакчызы Саяна Адар-ооловна Монгушту;

Тыва Республиканың өөредилге болгаш эртем сайыдының оралакчызы Уран-кыс Сергеевна Ондарны.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Танды кожуунуң тус черниң Төлээлекчилер хуралынче чорудар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер. 2006 чылдың июнь 1, № 421.

Ак-Довурак хоорайның конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаарының дугайында

«Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылга органнарын организастаарының ниити принциптериниң дугайында» Федералдыг хоойлунуң 37 чүүлүнүн 5 пунктузунга, «Тыва Республиканың Ак-Довурак хоорайы» хоорай округунуң Уставының 17 чүүлүнүн 5 пунктузунга үндезилеп Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының **доктаадыры болза:**

1. Тус чер чагыргазының баштыңының албан-дужаалына томуйлаашкын конкурсузун эрттирери-биле Ак-Довурак хоорайның конкурс комиссиязының кежигүннерин томуйлаар:

Тыва Республиканың Чаргы чарар судьяларның болгаш күрүнениң нотариалдыг контралаарының ажил-чорудулгазын хандыраарының талазы-биле агентилелиниң директору Олег Ооржакович Бадыны;

Тыва Республиканың үлетпүр сайыды Валерий Окпан-оолович Ооржақты;

Тыва Республиканың тудуг, чуртталга болгаш коммунал ажил-агый сайыдының оралакчызы Биче-оол Чадамбаевич Ооржақты.

2. Бо доктаалды Тыва Республиканың Ак-Довурак хоорайның тус черниң Төлээлекчилер хуралынче чорудар.

3. Бо доктаал ону хүлээп алган хүнден күштүг болуп кирер. 2006 чылдың июнь 1, № 422.

Чоокта чаа Күрүне статистиказының федералдык албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органына Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезинге ушкунтур чизе долдурар хуудустарның презентациязы болуп эрткен. Республиканың чурттакчы чонунуң хөй кезини чизе бо чылдың июль 1-ден 21-ге чедир болуп эртер деп билип турар. Бо чизени бистиң республикага чорударына онзагай байдал тургустунуп турар, ол бир талазында, чайын малды тайгаладып, машина-техника четпес ырак-узак черлерге чайлагдадып алгаш чоруй баары-биле холбашкан, ийи дугаарында, көдээ ажил-агыйның сезоннуң ажылы-биле холбашкан. Ынчангаш бистиң республиканың девискээринге көдээ ажил-агый чизезин ийи чада-биле эрттирери көрдүнгөн. Ийи дугаар чадазы октябрь 15-те эгелээр.

Бүгү-россияның көдээ ажил-агый бүдүрүлгелериниң сорулгаларын болгаш кол угланышкынын чугаалап тургаш, республиканың чурттакчыларын оожургадып каары чугула, чурттуң экономиказының турум чоруунга ол кол рольду ойнап турар, көдээ ажил-агыйның байдалының дугайында информацияны долузу-биле алыр болгаш агроулетпур политиказын ажыктыг ажылдап кылып сорулга-биле ону эрттирип турар. Алган медээлерниң чажыт болурун күрүне болгаш статистика магадылап турар. Ады болгаш фамилиязын стандарттар талазы-биле медээлерге кирир, ылаңгыя адресиниң дугайында чүнү-даа айытпас. Малдың болгаш чер участоктарының ээлеринден кол-ла салып турар негелде — чер ажылгалының, бүдүрүлгө продукциязының болгаш сайгарылга дугайында эң-не шын медээлерни бээр болур. Мында эң-не солун чүүл, Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезин эрттиреринге федералдык бюджеттен тускайлап берген акша-хөреңгини ажыктыг ажылгаар сорулга-биле чамдык көдээ ажил-агый бүдүрүлгелерин статистиктиг хайгааралдык методу-биле шинчилеп көөрү көрдүнгөн. Ол бир дугаарында, сад, огород, дача каттыжышкынарның болгаш хоорайларда хуу участоктарга ону ажылгаары көрдүнүп турар.

Презентацияга республиканың чизе талазы-биле комиссияның

даргазы, ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы А.В. Брокерт, Күрүне статистиказының федералдык албанының Тыва Республика талазы-биле девискээр органының удурткучузу В.Д. Талтаева болгаш чизеге хамаарылгалыг органның харысалгалыг ажилдакчылары киришкенер.

Чизе хуудустарының талазы-биле тодаргай тайылбырны статистиканың көдээ ажил-агый болгаш долгандыр хүрээлел килдизиниң начальниги М.М. Товуу берген. Көдээ ажил-агый чизечилери объектилер дугайында медээлерни чыып алырынга чизениң 4 хуудустарының хевирин ажыл-лаар, ооң-биле чергелештир турар кирилделер болгаш капсырылгалар бар.

Чаңгыс №1 хевирниң документинде 8 эге кирип турар. Ында кирип турар медээлерни тодаргайлап айтырмачы: организацияның дугайында ниити характеристика, кылып турар ажылын айтыр азы мергежилин, ажил-агыйның удурткучузунуң дугайында медээлер кирер, күш-ажыл курлавыры, чер курлавыры болгаш ону ажылгап турарының дугайында, көдээ ажил-агый культураларының тарылгазының шөлүн айтыр, 2006 чылдың июль 1-де 00 шакта малдың баш саны, чизениң бир онзагай талазы мында тургустунуп турар. Чизе документиниң бир дугаар формазында продукцияны сайгарганының дугайында медээлер, инфраструк-

Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизези

ЧУРТТУҢ АЖЫЛ-АГЫЙЫНГА ХАМААРЫЛГАЛЫГ БОЛ

тура, техниктиг черкеселдер болгаш бүдүрүлгө тудугларының дугайында медээлер база кирип турар, ооң-биле чергелештир тургустунуучулар азы акционерлер-биле устав капиталын хуваары база кирип турар. Ооң бир онзагай талазы — бүдүрүлгениң удурткучузу долдурар азы ону төлээлеттирген кижип, өскээр чугаалаарга, юридиктиг эргелик кижилер долдурар. № 2, 3, 4 форманың документилерин чизечилер чурттакчыларның, агроулетпур каттыжышкынарның удурткучуларының, кежигүннериниң, садчы ниитилелдер даргаларының аксы-биле долдурар. Ийи дугаарлыг хевирниң документинде чүгө чаңгыс эге эвээш. Ында арат-фермер болгаш тараачын ажил-агыйының ниити характеристиказы кирип турар, күш-ажыл курлавыры, чер ажылы, малдың баш саны, продукцияның сайгарганының медээзи кирип турар. Черни ажылгап турарының дугайында медээни кирир болгаш тодаргай-лап. Мында устав капиталының хуваалдазының дугайында пункт чок болуп турар. Ынчалза-даа бүдүрүлгениң канчаар тургустунганының дугайында, ооң кежигүнүнде кымнар кирип турар дугайында айтырыг кирип турар.

Чизе хуудузузунуң үш дугаарлыг формазының документинде 8 эге кирип турар, эгезинде ийи форманың документилеринден шуут аңгылап турар, өске айтырылгалардан аңгыда чизечи хуу бүдүрүлгелериниң ачы-дуза чедирилгезиниң дугайында медээлерни кирир болгаш тодаргай.

Чизе хуудузузунуң дөрт дугаарлыг хевирниң документизи эгезинде үш хевирден ылгалып турар, бөдүүн болгаш хемчээли биче. Ында садчы ниитилелдерниң, коммерцияга хамаарышпас каттыжышкынарның болгаш хуу садчыларның ажил-чорудулганының көргүзүлгелериниң дугайында медээлер кирип турар. Дача участоктарын кезектеп шилип алгаш хыналданы чорудар, ынчак кээрге, хоорайга беш дача участогунуң бирээзи чизеге кирер.

Шупту чизе документилериниң капсырылгаларына аңгы доктаадыры чугула апарган. №1, 2, 3 хевирниң документилериниң капсырылгаларына Кыдыкы Соңгу чүккө болгаш аңаа хамаарыштырган черлерниң ажил-агыйларының көдээ ажил-агыйны чорударының онзагай байдалының көргүзүлгелерин кирир. Документиде чүгө ажилдакчыларның санын кирир эвес, көжүп чурттап чоруур амыдыралының хевирин кирир, ынчалза-даа оларның хемчээлин, малдың назы-хар талазы-биле структуразын болгаш баш санын айтыркан.

Чизе хуудустарының № 1, 2 хевиринде иштинде суккан немелде саазынарның өске муниципалдык девискээрлерде турар чер курлавырының дугайында, тарылга шөлдер болгаш малдың баш санының дугайында медээлер кирип турар. Өскээр чугаалаарга, бир эвес бүдүрүлгө көдээ ажил-агыйның ажил-чорудулгазын элээн каш кожууннарның девискээринге чорудуп турар болза, оларның дугайында медээни

аңгылап кирир. Шупту документилерни тускай папкада аңгылап суп каан, чизе хуудустарының хевирини шупту аңгы өңүг, ону салчактар аргажок кылдыр кылып каан.

Бо хире улуг кампанияны бүдүн Россияга организастан эрттиреринге федералдык бюджеттен 6,5 млрд. рубль-биле акшаландырган. Сөөлгү катп мындыг чизени 1920 чылда ССРЭ-ге чоруткан. Ол үедө малдың баш саны, чер одары, чер дугайында айтырыг чизеге кирбейн турган. Эвилел буступ дүшкени-биле дыка хөй хууда дузалал ажил-агыйлары, кооперативтер тургустунуп келген, байдал мындыг турда бүдүрүшкүнүн хемчээлиниң учедун, ниитизи-биле көдээ ажил-агыйның байдалын тодаргайлап болдунмас. Тывага бо улуг кампанияны организастан эрттиреринге субвенция хевиринге 5 млн. рубльди тускайлап берген.

Чизечилер дугайында аңгы чугаалаары күзенчиг. Чурттакчы чонунуң чизезин чорудуп турган кампания үезинде, түр хөлезилээн ажилдакчыларны ажылгаан турган. Бо чизеге 400 ажыг ажилчынарны хаара тудары көрдүнүп турар. Олар шупту тускай өөредилгени эртер. Көдээ черлерге эң-не хүндүлүг хамаатылар, идепкейлиг кижилер киржир апаар.

Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезиниң баш бурунгаар түңнелин бо чылдың декабрьда үндүрер, төңчү түңнелин 2007 чылдың май 30-де үндүрер.

Сергей ХЕРТЕК.

ЧИЗЕНИ ШИИТПИРЛИГ ЧОРУДАР

Сүт-Хөл кожуунга чизе чорударының талазы-биле тургустунган бөлүктүң удурткучу Ирина Монгуштан удав болур көдээ ажил-агый чизезинге белеткелди ниити байдалы-биле таныштырарын дилээн мен.

— Бистиң кожуунга көдээ ажил-агый чизези октябрь айның 15-тен эгелээштин, ноябрь 15-ке чедир үргүлчүлээр. Чизеге белеткел ажилдарын баш бурунгаар чорудуп тур бис. Көдээ ажил-агый эргелелинниң контрозында бисте тускай өрээлди хостап тургускан. Ында чизе ажилдары доозулуге чедир ажилдаар А.К. Монгуш, Э.А. Сарыглар оларны тускай быжыглаан. Олар сан-түннү, отчет-у четтарны негелдеге дүүштүр кылып билир, шыраак дээр эртем-билиглиг экономистер-дир.

Бир-ле дугаарында боттары-выстың ажилдап турар кабинетивисти дерип, кожуун девискээринде чизе чорудар черлерниң схема-чуруктарын, карталарын шыып, чуруп белеткеп алдык. Тодаргайлаарга, ырак-узак черлер болур Баян-Кол, Көшпес, Манчүрек, Алдыы-Устүү Ишкени, Шом-Шум, Алдыы-Устүү Соорлар, Шеле, Оргу-Бажы, Шекпээр, Көжээ, Чаңгыс-Шиви болгаш өске-даа чурттакчылыг черлерниң көргүзүг карталарын билдингир, тодаргай кылдыр кылгылаан бис.

Бистиң кожуунуң чеди сумуларында 2044 объектилерин, 21 арат ажил-агыйларының, 85 көдээ ажил-агый кооперативтериниң, МУБ «Хемчик», КУБ «Ишкин», аңныр, мал ажил-агыйлыг «Устүү-Ишкин» дээр ышкаш тус-тус ажил-агыйларга чизени бүрүнү-биле

чорудары көрдүнүп турар. Оон ыңай кожуун чагыргазының №143 доктаалы-биле кожуунуң көдээ ажил-агый эргелелинниң даргазы Ш.Д. Монгуш даргалаан 19 кижип составтыг тускай комиссияны тургускан. Оларның аразында аңгы-аңгы мергежилдин кижилери бар. Кожуунга 17 чизечилер 44 хонук дургузунда турум ажилдаар, олар ажил төлевирилги, шалыңыг.

Чизе чорудар 17 чизечилерниң билиг-мергежилин бедидер сорулга-биле тускай семинарларны организастан эрттирген. Малдарны назы-хар аайы-биле чизелээри көрдүнгөн. Мурнуку чылдарда мал чизезин чүгө ээлериниң аксында кылып каар турган болза, ам ында эвес, шыңгыраан. Кандыг-даа малды карак-биле көрүп тургаш, читкелеп санаар апарган. Эрткен үелерде чамдык улус коданында ходугур кудуруктуг малы чок хирезинде, хоозун черге малдыг кылдыр чизеледип тургулаан тава-рылгалар илерээни-биле чизе чорудар ажилды улам нары-даткан.

Кожуун төвүнден-даа, тус-тус сумулардан-даа ырак чыдар, орук-чири багай, машина-техника чедө албас черлерде чурттап турар көдээ аалдарның чизезин кылыры-биле каш хонук бурунгаар аът-хөлдүг чизечилерни аты-карып чорудар апаар бис. Чизе чорудар хүннерде ажылгаар транспорт, машина-техника, мунар малдар, кывар-чаар материалдарның четчелээшкенин бүрүнү-биле баш бурунгаар планнап тургускан деп болур. База ол ышкаш саң-хөө талазы-биле чарыгдалдарның дугуржулгасын четчири-биле кылдынып турарын айтыр апаар.

Чизе чорудар черлер-биле харылзаа ажылын чогулгалыг чорударының ниити байдалы чедип алдынган.

Чизелээшкени дугайында көскү агитацияны хүн бүрүде күштелдирип, чурттакчы чоннуң ортузунга тайылбыр ажылын чорудуп турар бис. Кожуун девискээринде суурларда, кедек черлерде мал-маганның өг-бүлелериниң сан-даңзызын тургузуп, тодаргайлап, чизе чорударына шаптаразынар турбазын дээр кызып турар мындыг бис.

Ол-бо суурларның, сумуларның чагыргалары-биле сүмеле-жил, будулгаазын үнмези-биле кайда, кайы кудумчуда кым деп кижип мал-маган тудуп турарын билип ап, кудумчуларның аттары, бажыңарның дугаарлары билдингир болурунча сагыш салып ажилдап тур бис.

Ниитизи-биле алырга, чизелээшкенин шийтирилги чорударын Ирина Идам-ооловна чугаалады.

Бо чылын болуп эртер көдээ ажил-агый чизези күрүне уждудузалыг ажил болганда, чизе ажылын организастаныг, бедик денелге, шалыкын чорударын чедип алырынга кожуунуң эрге-чагырга черлериниң удурткучулары, хөй-ниити организациялары, бот-идепкейлиг активчилерниң күжүн, демин хаара тудуп ажилда-даза улам-на дээршгит, идилги болгудег. Чизелээшкенини организастаныг чорудары дээрге-ле чүгө чизе чорудар комиссияны херээ эвес, бүгү ниитиниң херээ дээрзин кижип бүрүзү медереп билзе чогуур.

Бораш ОНДАР.

Сүт-Хөл кожуун.

БЕЛЕТКЕЛ АЖЫЛДАРЫ АДАКТАЛГАН

Бүгү-россияның көдээ ажил-агый чизезинге белеткелдер ажилы Өвүр кожуунда адакталып турар. Кожуунда болгаш кожуун девискээринде суму бүрүзүнде 2006 чылда эртер чизеге белеткелдер кылып болгаш эрттирер комиссиялар тургустунган. Комиссия бүрүзүнде ооң кежигүннериниң ажил хуваалдазын, харыылаар девискээрлерин быжыглаан, олар план езугаар ажилдап турар. Кожуунга чизени эрттирериниң организастаныг комитеди тургустунган, планы бадылаттыганы. Чизеге киржир 1857 объектилер кожуунда бар. Чизени организастаныг эрттирери-биле чизе килдизиниң эргелекчизи, 3 инструктор, 18 чизечи тургустунган норматив езугаар ажилдаар ужурулур. Оларны шилири, өөредири, ол ышкаш кожуун девискээринде улуг болгаш биче көдээ ажил-агый бүдүрүлгезиниң чизе кылып тускай томуйлаткан төлээлерин өөредири план езугаар 2006 чылдың август айдан эгелээр.

Кожуун девискээринде 6 сумудан 3 инструктор участоктары — Хандагайты, Саглы, Дус-Дагга ажилдаар. Оларның ажилдаар өрээлдерин дерип-белеткээрин суму чагырга даргалары боттарына алган.

Чизечилерге чизени чорударына эптиг, билдингир болзун дээр чурттакчылыг суурларда кудумчулар болгаш бажыңарның дугаарлашкынын кылып чорудуп турар. Бо ажил Хандагайты сумузунда арай-ла саадап турар.

2006 чылдың көдээ ажил-агый чизезинге чонну хаара тудар, өг-бүлелерниң ээлери чизеге тодар-

гай, шын харыыларны берзин дээр кожуунда чизе килдизин тодаргай ажилдарны организастан кылып турар.

2006 чылдың көдээ ажил-агый чизезиниң талазы-биле чонга тайылбыр ажылын «Бистиң Тыва Республикамыс база кожуунуус чечектелип сайзыразын дээр», 2006 чылдың октябрь 15-тен ноябрь 15-ке чедир эртер көдээ ажил-агый чизезинге идепкейлиг киржилиңер» деп кыйгырыг-биле чорудуп турар.

Бир эвес кижип бүрүзү чизеге күзелдиг киржип, бодунуң хуу мал-маган, эт-хөреңгизиниң дугайында шын медээни бээр болза, сумунуң болгаш кожуунуң амыдыралының сайзыралына дөгүм болур.

Чизеден алдынган медээлер, сан-түңнер мурнады хөгжүдөр национал төлөвилелдерни дургединге эң-не улуг ужуру-дузалыг. Чизениң түңнели-биле кайы республикага, кожуунга, сумуга, бүдүрүлгө черинге күрүнеңиң кандыг дузазы чугула херегин тодаргайлап болгаш ол көдээ ажил-агыйны дүрген сайзырадырының оруктарына дузалаарын медереп билзе чогуур. Чизениң эгелээринге чедир ам-даа үе бар-дыр. Ынчангаш суурларда болуп эртип турар спортчу болгаш культурул хемчелер, чон чыыштары, хуралдарга тайылбыр ажылын күштелдиреринге кожуунда болгаш сумуларда хөй-ниити организацияларының удурткучуларын кириштирери чугула.

Кызыл-оол ООРЖАК,
чизе килдизиниң экономизи.

Эрткен җезге хая көрүнүп...

ЧААРТЫНГАН ЧЕР, ЧАЛГЫННАЛГАН ЧОН

Тыва Арат Республиканың үезинде Тес-Хемнің араттары шупту хуу ажал-агылыг болгаш кончуг хөй мал-маганны тудуп чорааннар. Ынчан Тес-Хем республикага эң-не хөй малдыг кожуннарның санынга кирип турган.

Шыырак дээн малчыннар муң ажал бода малдыг, 3-4 аскыр өөр чылгылыг. Оларга О-Шынаадан Докул Намдал, Самба Санаа, Лопсан Василий, Берт-Дагдан Александр Карма, Александр Монгалбии, У-Шынаадан Бошка Хуурак, Хуурай-оол Чооду, Куякпан Чооду, Ак-Эриктен Сандамаа Соян, Чодураадан Симчит Дадар дээш, өскелер-даа хамааржыр.

Тес-Хем кожуннуң удуртукчуларына Соян Ойду, Таапкан Оюн, Коңзай, Чикей, Семис-Сүрүн, Иргит Биче-оол, Соян Чамзырың дээш, өскелер-даа ажалдап турган.

1938-40 чылдар үезинде ЧАЭ-лер, МЧАЭ-лер тургустунуп эгелээн, ынчалза-даа ол сайзырал албаан, улуг роль-даа ойнаваан.

А 1940 чылдың төңүзүндө колхозтар тургустунуп эгелээн. О-Шынаа сумузунуң арат чону Берт-Дагга, Теректиг-Хемнің хун бадар талазынга сууржуп көжүп келгеш, «Ленин» аттыг колхозту тургусканнар. Ук колхозтун баштайгы даргазы Василий Чаанмаевич Чындыгыр турган. Берт-Дагга «Кызыл Тук» колхозу (даргазы Николай Мөңгө), У-Шынаага «Молотов» колхозу (даргазы Григорий Чаанмаевич Янчып), Чодураага Калинин аттыг колхоз (даргазы Кеский-оол Оюн), Ак-Эрикте Сталин аттыг колхоз тургустунган. Хамык араттар бүгү малын колхозка халаска салгылап, эки турабиле катканнар. Колхозка кирбээн кижилерни болгаш ызыгууру ла-

ма, хам кижилерни «чоннуң дайзыннары» дээш кызып-кыяр турганы чажыт эвес.

1931 чылда кожун төвү Самагалдайга МТС тургустунарга, 3 илчирбелиг тракторну, бир 1,5 тонна чүк сөөртүр машинаны эккелгеш, «Ленин» колхозка быжыгалаан.

Тес-Хем кожуннуң удуртукчу даргаларына ол үеде Чадамба Ооржак, Дүрген-оол Ак, Оолак Оюн, Серенмаа Байыр-оол ажалдап турган. Райком партияның бирги секретары бооп ынчан Ахмед Аракчаа, Чуглур Монгуш олар ажалдааннар. Олар кожуннуң сайзыралына аажок улуг үлүг-хуузу кириштирип, өрген чок черлерге бүдүн суурларны туттуруп, кожуннуң социал-экономиктиг хөгжүлдизин бурунгаарлатканнар. «Ленин», «Молотов», «Кызыл-Тук» колхозтары 1959 чылдар үезинде каттыштыргаш, Ленин аттыг улуг колхозту тургускан. Ооң даргазын Биче-оол Чоодуно колхозчулар бир үн-биле бадылаан. Оралакчызынга Григорий Янчып томуйлаткан турган. Удаваанда ол колхоз күш-шыдалдыг, бай-байлак «миллионер» колхоз апарган. Ол удуртукчу даргалар колхозчуларга хаван, дагааны өстүртүп, картофель, ногаа аймаан тарыдып, чонну ук ажалдарже хаара тудуп, чаңчыктырып турганнар. Инек, хаван, дагаа фермаларын Шокар-Оймакка, Хүрөң-Дугайга, Өрттеңге, Теректиг-Хем унуга тургустуруп, чоннуң амыдырал-чуртталгазын экижидер дээш хемчеглерни

алганнар.

1960 чылда кожунга «Тес-Хем» совхоз тургустунган. Ооң директорунга Павел Балчир-оол томуйлаткан. Ол дарга өске ажалче шилчи бээрже, ооң орнунга Начын-оол Донгакович Балчый-оол соңгуткан. Н.Д. Балчый-оол Тес-Хем кожуннуң бурунгаар хөгжүлдизинге канчаар-даа аажок улуг үлүг-хуузу кириген. Бажы көгергиче Тес-Хемге ажалдаан, черле ынчаш ол дарга ажал-агыг негелделии аттыг, чон-биле ажалдап билер. Тес-Хем кожунга ооң соонда совхозтар удаа-дараа тургустунуп, хөгжүп көвүдээни тодаргай: Белдир-Арыгга «Чодураа», Ак-Эрикке «Кызыгааржы», О-Шынаага «О-Шынаа», У-Шынаага сарлык, өшкү ажалдыг «Таңды-Сыны» совхозтар ажалдай берген.

Колхозтары совхозтар кылдыр эде организастан тургускаш, чоннуң социал-хөгжүлдизин бурунгаарлаткан удуртукчуларны адаары чугула: Серенмаа Байыр-оол, Николай Чындыгыр, Кара-оол Лапчаа, Иргит Успун, Степан Достай — күүском даргалары. Партия райкомунуң секретарлары: Николай Бойду, Федор Дажы, Максим Артаев, Партизан Дамба-Хуурак, Серенмаа Куулар.

1976 чылда кожуннуң бүгү малы 117617 баш четкен. Тодаргайлаарга, бода мал 9402, шээр мал 105042, чылгы 3173 болгаш 300 санныг төве.

Мал ажылының шылгараңгалары алдарлыг малчыннар: ийи Ленин ордени баштадыр хөй орден, медальдарның эдилекчизи ССРЭ-нің Дээди Совединиң депутаты чораан Иван Данзурун, ооң

эжи, мал ажылына эрес-шудургу Максим Сувандии база Соян Хайын, Бызааккай Аңчы, Александр Монгалбии, Александр Карма, Хуурай-оол Чооду, Саңчат Наңчат, Самба Санаа, Чиңмит Санаа, Чааңмай Сакак дээш өскелерни-даа канчап сагынмас боор. Тес-Хем кожуннуң кол экономиказы мал ажал-агыг болганда, ук өле баштыг өгбелеривистини аңаа кириген үлүг-хуузу улуг.

1970-80 чылдарда тудуг-суур дүргени-биле кожунга хөгжүп турган. О-Шынаа суур 1972 чылда тургустунган, баштайгы чурттакчылар суурнуң чаа тутунган бажыңарынче көжүп кирген. 1980 чылдар үезинде Самагалдайга 3 каът чагырга бажыңы, 300 олуттуг Культура бажыңы, септелге-тудуг участогунуң ийи каът бажыңы, 600 өөреникчиге ийи каът школа, 50 уруг хүлээп алыр ийи уруглар садтарын кылган.

Кызыл—Самагалдай аразының электри шугумун шөөрде Калдак-Хамар иштиниң электри чагыларын шеф аргасы-биле тес-хемчилер кылганнар. Черле ынчаш шеф ажылына тес-хемчилерниң иделкейлин, чаңчылчаанын төөгү херечилеп турар. Чүл дизе, 1938-40 чылдарда бүгү Тываның тос кожунунуң чону-биле Калдак-Хамар сынынң кадры-берт оруктарын каалама кылдыр казып, аштап, дескилээш, каң-демир чычааннарны мунупкан асфальтылыг ак орук-биле аян-чорук, ажалалган кылып хал чоруп турары төөгүнүң херечизи болур.

Клара ЧИҢМИТ,
Тес-Хем кожуннуң күрүнө архивиниң специализи.

Сүмелеп тур мен

ШЫНАРЫН ӨӨРЕНИП КӨРЗЕ...

«Таарымчалыг чурттаар оран-сава» деп национал төлевиелди боттадыралар-биле Кызыл хоорайга тудар тудуларның төлевиел-планнарны сайгарып көрүп эгелээнин солуннардан номчуп таныштым. Кызыл хоорай республиканың найысылалы болганда, аңаа чараш төлевиелдерлиг бажыңнарны тудары күзенчиг.

Мен тудугнуң хоочуну кижиге болганымда, тудуларның төлевиелдерин кончуг эки билер мен. Каът бажыңнарның даштыгы хевирлерин төлевиел кылыр ажалдакчыларның шыйып кааны дыкала чараш болур чүве. Ол ышкаш даштыгы девискээринде ыяштары олуртуп, чагаайжыдып кааны денди чараш: Бо-ла бүгү ажалдарны тудуг чорудар акша-төгерикти тудугну кылыр ажалдарга катай санап каан боор. Чижек кылдыр хем оң талазында 2-3 каът бажыңнарның төлевиелдерин чугаалап болур мен. Бир эвес төлевиелге дүүштүр кылган болза, чараш-даа, көрүштүг-даа бажыңнар ийин. Бо-ла бүгү ажалдарны архитектура талазы-биле ажалдап турган кижилерниң хайгаарал чогу-биле база дүрген-не доозар дээш душкан-на тууйбулар ажылгап кылып турганындан ук тудулар көрүш чок болганының чылдагааны ол.

Кызыл хоорайның девискээринге 20 чыл дургузунда бүдүрүлгө, албан черлериниң болгаш 1-9 каът чуртталга бажыңнарның кандызын кылышпадым дээр. Хоорайда тутунган тудуларның төлевиелдерин беш салаам дег билер мен. Ам чоокку Каа-Хемде Кызылдың «Энергострой» компа-

нияның тудуп турары 3 каът бажыңга доктаап көрейин. Ук бажыңның ханаларын пенопласт-биле тудуп үндүргөн. Хананың кылыны 0,78 метр. Бо төлевиелди чаа чогаткан дээр. Ону Чуртталга болгаш коммунал ажал-агыгынның сайыды А.Б. Свинцов чөпшээрээн дээр чорду. Хананың даштыгы каъдын 12 см-ниң тууйбузу-биле салгаш, ортузунда 25 см-ниң пеноплазын рублионд-биле орагаш суп каан, оон иштики талазында бүдүн чартык тууйбу салган. Эки чылыг кылдыр кылыр дээн болза, пенопласты салгаш, бетон-биле хос чер чок кылдыр кудуп каан болза, чылыг-даа, чер шимчээш-кинине удур туржуп шыдаар быжыг-даа болур ужурулуг. Мынчаар даштындан чаңгыс тууйбу-биле дуглап каан пенопласт каяа чылыг бээр деп, эң-не айыылдыг чүве кандыг-бир чылын чер шимчээш-кини болур болза, шупту сөктүп бады-ла баргай. Тууйбуларда бот-боттарын быжыглап турар быжыг харылзаа чок. Мээң ажалдап турар үемде тудугну харылап турар мастер, улуг инженер, бригадирге чедир кол кичээнгейни тууйбуларның харылзаазынче салыр, үргүлчү хынап көрүп, бичи-ле частынарга сагындырыг берип турар боор

чүве.

Пенопласты канчаар салганын тудугга ажалдап турган даш салыкчылары кончуг эки билер болгаш меңээ тайылбырладылар. Мастерден чүге ынчалдыр кылганын айтыралымга, төлевиелде канчаар шыйдынганыл, ол эзугаар кылып турарын чугаалады.

Дорту-биле чугаалаарга, бо бажыңның төлевиелдин шак мынчаар өскертпейн кылыр чүве болза, бистиң Кыдыкы Соңгу чүккө деңнеп каан Тывавыска таарышпас деп көрдүм. Чаа-ла эге тудугдур, ынчангаш үстүнде тудугга хамаарышкан удуртукчу даргалар, республиканың архитектуразының харысалгалыг ажалдакчылары тускай комиссиядан тургускаш, бо айтырыгны Чазак деңнелинге чедир чугаалажып көөрүн сүмелеп тур мен.

Чанында 3 каът бажыңның чурттакчылары-биле ужуражыр аргалыг болдум. Бир дугаар кыш ашкан чурттакчылардан квартираның кайы хире чылын айтыралымга, кыдыкы 1-3 дугаар подъездилерниң чурттакчылары мени үгел-ле келдилер. Биске буяндан кылып, солун-сеткүүлге бижип көрүңер деп дилдилер. «Удуур өрээлдерге кижиге удуур аргажок, азыглары хыраалап турар, та канчаар кылып каан чүве, кухняга электри-биле чылыдар херексел салып алгаш, аңаа удуу, пат боорда-ла кыштадывыс, чогуур черлерге негелде кылып баарга, дузалаарын аксы-биле азап каар, оон келген кижиге-даа

чок боор чүве-дир» деп хомудалын илерттилер. Ийи талазында квартиралар бар болгаш ортаакы подъездиниң чурттакчылары улуг хомудал чок, чүгээр чылыг кыштаанын чугаалап, харын кожаларын-на кээргээр мындыг чордулар.

Ол тудугда ажалдап турар оолдар-биле база ужураштым. Ук тудугну харылап турар «Энергострой» компаниязы ажалчынарның шалын аказын өй-шаанда, кайы хире ажалдап алганы эзугаар санап берип турарын өөрүшкү-биле чугаалап турдулар. Чамдык даш салыкчылары керээ эзугаар ажалдап турар, ажалы ам дооступ турар. Чанында база бир чаа 3 каът бажыңның оңгарын казып каан, эгелээри арай элек, ол тудуг эгелээже дээр анаа олураын чугааладылар. Кажан тудуг чоруп турда, материал-биле хандырылга үзүктелбээнин оолдар чугаалады. Шак мындыг тудуларга ажал бүдүнгүр-даа, дүрген-даа болурун сактып олурдум. «Энергострой» мээң эрткен чүс чылдың 80 чылдарында ажалдап чораан черим болгаш, ооң эрги удуртукчу даргаларын кончуг эки таныыр кижиге мен, черле кижилер-биле ажалдап билер даргалар чүве, ынчангаш ажал-агыг бүдүнгүр-ле болзунам. Кол-ла чүве — кылган ажалывыстың шынарынче кичээнгейден салып көрээлиңер.

Сарыг-оол САНЧЫ,
хоочун тудугчу.

Кызыл хоорай.

АШТАВАС ДИЗИҢЗЕ, АЖЫЛДА

Чоокта чаа өскөн-төрөөн чуртум Саглыга четкеш келдим. Чуртумдан үнгеш, Кызыл хоорайда уругларым чанын чуртаа-ла элээн үр болу берген кижиге мен. Чаңгыс чер-чуртугларым чакы тарылгага кидин түлүк белекел ажалында чордулар. Сумунуң удуртулгазы чаарттыган, даргаларның сеткил-хөөнү ажал-ишчи байдалда.

Суурга кылаштап чоруурга чаңгыс-ла чүве — суурнуң архитектурлу бажыңы кончуг багай. Кудумчуларда ында-мында ойбак-дежик, чирик-чамырык черлер көвүдээ. Эрткен-дүшкөн, ужурашкан төрөл чон-биле чугаалажырга мынча джирлинг: «Суурнуң чуртталга бажыңнарын садып, ыңай-бээр көжүрүп алпарып турары кончуг-ла хомуданчыг. Колдуунда-ла хөй кезин эвээш өртөккө Мөңгүн-Тайга чону садып алгаш чоруп турлар. Суурдан дыка хөй бажыңнарны алгаш бардылар. Оон ыңай малчыннарның хөй-хөй каяалары, бажыңнары, бригадалар төптеринге тургулаан кызыл-булуңнар, чунар-бажыңнар бүрүнү-биле төтчөглеттинген. Чараш-Дыт, Хорумнуг-Ойнуң сүт-бараан фермаларының каяалары, саанчыларның чуртталга бажыңнарынның чаңгысы-даа артапаан. Суурга турган садыг бажыңнары, чазаныр чер, аш-чөм барааннарының складтарының орну куруг калган».

Бо-ла бүгү мурнунда ажалдап турган даргаларның багай ажалының түңнели деп бодаар чордум. Ооң-биле чергелештир Саглының ховулары сыңмас сарлыктары, чылыг, өшкү, хойлары шаарарган. Одар былаажып, ыңай-бээр сывыртажып турар сарлыктары-выстан чүгле 40-50 баш артканын кижиге кайгап ханмас. Саглы чону ажал-агыг болгаш бай-шыырак колхозка, совхозка чурттап, мактадып-даа чорду ийин. Мамаган эвээжезе-даа, чоноуус амдаа чудуруун чудук алдынче сукпааннар, рыноктуң берге үезинге торулбайн, боттарын боттары хандырттынып, Кыдыкы-Халыңның Узун-Булакка 50 хире өг-бүле картофельди чылдың-на тарып-өстүрүп, ажаап ап турарлар. Өреге бүрүзү бир, ийи, үш шоодайны олурткаш, 10-дан 45 шоодай чедир ажаап алырлар. Картофельниң артыкшылдыын Кызылда болгаш өске-даа черлерде уруг-дарынага чедир берип турарын караам-биле көрдүм. Олуруткан картошказын карактап-кадагалаар кылдыр тускай шалыңның таңныылды боттары тургускааннар.

Саглының чону ажал-агыг деп-үстүндө чугаалааным анаа-ла бир хоозун чугаа эвес. Час-Адыр, Хорумнуг-Ой, Ашактыг, Куруяктыг деп ырак черлерден чадак кылаштажып чораша, кат-тооруун, айың-безин чыып алгаш, өртөккө чедирип, аш-чөмин, идик-хевин садып ап амыдырап чоруур кижилерни канчап багай дээрл.

Күрүнөде ажал чок деп чугаа турбас. Кижиге боду-ла күзээр болза, хоорайның кайы-даа албан черлеринде, садыг-баазаларда ажал хөй. Чалгаа кижилер, ылаңгыя аныяктар, хоорай-суурларда арагалап, корум-чурум үрөп кылаштажып чоруурга, чоокка чованчыг, ыракка ыянчыг, каракка көскү-даа боор чүве-дир. Хоорайда ажалы чок тояап чоруур аныяк-өскөн хөй деп чувени чон билер. Ынчангаш амыдырал дээш кызымак, күрүңезинге, чонунуң мурнунга көскү, үлегерлиг болурунарны күзээр-дир мен, оолдарым, уругларым аныяктар.

Намажаан КУУЛАР.

*Хоочуннун күзели***КАТАП ЭГЛИП КЕЛИРИН КҮЗЭЭР-ДИР МЕН**

Эрткен үвисче катап-катап хая көрнүп, аңаа үндезлеп, агроулетпүрнү хөгжүдөр дугайында салынган планныг сорулгалары-выстын боттанышышкынынга хамаарыштыр чүгле кавайда чыдар чаш уругну дүвүрөтпейн турар дээр болза, частырыг болбас.

Тывага коллективтиг бүдүрүлгелер тургустунуп эгелей бергенде, Чедер ховузуунун ортузунга, «Тиилелге» колхоз тургустунган. Ооң баазанынга чер, мал ажил-агыйлары кончуг дүргөн хөгжүлдени алган. Ажилчын күштер чешипейн баарга, дүшкүлүн барыын кожууннарда ажилчыннарны массалык-биле көжүргүлээш, ажилдатканындан ол айтырыг шиитпирлеттинген.

Алдан чылдарның эгезинде РСФСР-ниң Сайыттар Чөвүлелинч даргазы Дмитрий Степанович Полянский Тыва Автономнуг облуска келген. Ону эрзи аэропортка Тока баштаан улуг даргалар, хоорайның хей чону уткаанар. Хүндүлүг аалчыны «Тиилелге» колхозтун ажил-агыйлары-биле таныштырган. Бистиң эң-не тараалаң ажил-агыйывыс турган-на болгай. «Бо ажил-агыйың адынга чүс комбайн-биле дузалап көрүнөр Дмитрий Степанович» деп, Тока дарга делег кылырга, «Кон-

чуг шын перспективтиг айтырыгдыр. Тараа турда чон тодуг-догаа чурттаар-ла болгай, шиитпирлээр бис» диген.

Ол айтырыг анаа-ла таварылга бооп тургустунуп келбээн. Республиканың колхозтарының 23,5 муң тоннадан өрү тарааны чылдың-на күрүнеге дужаап турганы чылдар-ла болгай.

Д.С.Полянский дарганың ТАО-га келген сорулгазы Тыва АССР-ни тургузарының дугайында чугаа болган. Удаваанда РСФСР-ниң Чарлыы үнүп келген. Дмитрий Степанович орук аайы-биле Красноярск хоорайга баргаш, дайын чылдарындан эгелээш 1950 чылга чедир комбайн заводунун директорунга ажилдаан, СЭКП Красноярск край комитетиниң бирги секретары Александр Акимович Кокарев-биле ужурашкан, Тыва Автономнуг областың «Тиилелге» колхозунга чүс комбайндан чорудар силер деп даалга бергеш чорупкан.

1967 чылдың январьда Тыва АССР-ниң алдан аягы колхозтарының партком секретарьларының Красноярск хоорайга зона аайы-биле бир ай хуусаалыг семинар-өөредилгезинге өөренип турувуста, семинар-өөредилгениң башкарыкчызы СЭКП край коми-

тединиң партийжи-организаствыг ажил чорудар килдизиниң эргелекчизи Владимир Александрович Баранов ам силерге СЭКП край комитетиниң бирги секретары Александр Акимович Кокарев лекция номчул бээр. Ону кичээгейлиг дыңнаарыңарны диледим деп сагындырып кагды. Шынап-ла, Александр Акимовичиниң лекциязы дыка солун болду.

Баштай крайның перспективаларынга доктаагаш, улаштыр колхозтарга партия комитеттериниң ролунуң дугайында чугаалааш, мынча диди:

— Химияда кирген элементилерни баш удур тодараткан улуг эртемен Д.И.Менделеевти билирле болгай бис. Ол чүү джик: «Бир эвес бис черивисти чөптүг болгаш шын ажылгаар болзувустас, он миллиард партия комитеттеринге четчир болгаш артар» диген-не болгай. Силер чериңерни гектар-биле эвес, а дөрбелчин метр чердаа халас чытпазын дээш ажылдаар ужурулгү силер. Ол чугаазын түңнеп тура, «Тыва АССР-ниң «Тиилелге» колхозунун парткомундан кижиле бар бе? — деп айтырарга, «бар» дээш партком секретары Хомушку Самбуевич Аракчаа туруп кээрге: «Бистиң чоруткан комбайннарывысты кайы хире

ажылгаар тур силер?» — деп, айтырыг салырга, кожуун даргалап чораан аас-сестүг кижиле болгаш «Кончуг улуг дузаңар дээш улуубиле өөрүп четтиргеними илередирин чөпшээрер көрүңер. Ол хей комбайннарның кескен тараанының дүжүдүн боттарывыстың күжүвүс-биле сайгарып күш четпейн баарывыска, Сибирьниң шериг округундан мобилизация-биле келген машиналары ачыдузанын көргүскениниң ачызында ажаап ап тур бис» — дээрге, семинарның киржикчилери бут кырынга туруп келгеш, адыш часкап турду.

Ол чылдарда ажил-агыйны билдилги эки кижиле удуртуп баштааны дээш Иван Григорьевич Лавриненкону Тыва АССР-ниң Көдээ ажил-агый яамызының сайдынга депшиттирген-не болгай. Колхоз бүдүрүлгезинге үрө-түң-недиг эки ажилдааны дээш дыка хей механизаторлар чазактын орден, медалдары-биле шаңнатканнар. Василий Оюнович Янчат Социалистик Күш-ажылдың Маадарының Алдын сылдызын алган.

Кажан реформа эгелей бээрге, сарылдыг удуртукчу ажил-агыйны холга алган турган болза, совхозтун шимчээр, шимчeves өңчү-хөреңгизин, өске тех-

никаларны безин санавакка ажил-агыйга кончуг күштүг К-700 марканың бежен аягы тракторларын төтөгөлөп самчыгдавайн, «Балгазын» күрүнеңиң унитарлыг бүдүрүлгези ышкаш арттырып алыр арга турган-дыр ийин.

Тыва Республиканың Чазаа «Агроулетпүр комплекзин хөгжүдөр, анаа национал төлөвилелди боттандыраарының чурумунун дугайында» дүрүмнү бадылааш, ону удуртуп-башкаарын көдээ ажил-агый сайдының бирги оралакчызы Макар Чылбак-оолович Сатка даасканын солундан номчаан бооп силер. Аңаа үндезлеп, даянып алгаш, «Тиилелге» ышкаш кончуг хей чер-девискээрлиг, одар-белчириг, тараа, сигениң ораны черге катап эглип келирин күзеп орап мен. Бүгү Тывага сурагалы бай Ажыкай бээзиниң оглу Чылбак-биле кады чылгызы 1500 баш аягып турган. Доң-дора дизе чылгы малдан өстүргеш, Кызыл хоорайны, Чедер курорттун, Балгазының санаторийин чүге хымыс-биле хандырып болбас деп, болур...

Серге ОНДАР,
күш-ажылдың хоочуну.
Кызыл хоорай.

Сактыышкын**ЧАДАМБА ДАРГА**

1947-48 өөредилге чылында Тывага (Тес-Хемге) кажан-даа болуп көрбээн хай-баңыт болган. Ынчан О-Шынааның Деспен эге школазындан Самгалдайже бүдүү чада кылаш тапкан Мария Изосимова башкы орук ара донуп калган. Улуг орус күрүнеге каттышка-ла чаа-ла үш чылдың нүүрү — калчаараан репрессия чылдары. Дүвүрээзін дүндүккө четкен, халаптын хайындан кара-бажыңнаткан-даа кижиле бар, а ВКП (б) райкомунун бирги секретары Максим Шогжал биле райкүүсөм даргазы Соян Чамзырыңны ажилындан дүжүргөн, кижигүнден үндүргөн, бажыңнарын хостаткан...

Бо халаптыг хүннерде партия обкомунун бюрозу удуртукчуларның шыңгыы ширилгезин кылгаш, Тес-Хемче Ооржак Чадамба, Монгуш Чуглур, Социалистик Күш-ажылдың Алдын сылдызын чаа кадаан Александр Түрген-оол оларны чоруткан. Тес-Хемге эп-найыралчы, патриотчу, кижизидикчи байдалды тургузуп, бажың чок черлерге суурлар тудуп, коллективтиг ажил-агыйлар эвилелдеп, чаа амыдыралды олар эгелээзнер. Ылаңгыя Ооржак Чадамба Хүрөң-оолович Эрзин-Теске бүгү назынын берген. Ол аңаа колхоз болгаш кожуун даргалап, совхоз директорлап шаг болган. Михаил Калинин аттыг суггарылга бугазын 4 чыл дургузунда бодунуң холу-биле касчып, хей чон-биле кады аңаа каш-каш хонуп ажилдап тургаш, ажилгалга кириртирген. Ол «Ак-Эрик» колхозту үр удурткан, шалыпкын хөгжүлдөгө чедирген. Эң-не үрө-түң-недиг ажилдаан дарга бо болган. Мал бааы 30 муң, тракторлар саны 30, автомашиналар 40 чедип турган. Трактористер, чолаачылар, комбайнерлар, септекчилер, саанчылар дээш, ажилчыннарның хөйүн чүү дээр. Тудугчуларның херээженнер бригадазы база турган. Ооң ажилын дар-

ганың кадайы, садик эргелекчизи болгаш херээженнер чөвүлелиниң кежигүнү, маадыр ие Балыма Маңзыр-ооловна улам хөгжүдүп, херээженнерни ынаар хаара тудуп турган. Олар чаңгыс чайын безин 3-4 саман бажыңнарны ажылгалга кирип турганнар.

Ногаа бригадазы база херээженнерден тургустунган турган, хой кыргылдазынга база олар идепкейлигер. Теве кыргылдазы — езулуг байырлал, 300 тевени хей кижиле неделя дургузунда кыргып четтигип турган. Ынчан хөмүр-даш одаар эвес, тайгага токлак кагары, тудуг ыяжы белеткээри, сизген кезери, кажаалар септээри — нургулайында эр улустуң ажылы. А суботниктер, воскресниктер, янзы-бүрү хуралдар — барыксанчыг байырлалдар ол. Оюн-тоглаа, каткы-хөг үзүлбес. Чонун хей-адының ындыг көдүрүлүүшкүнү удуртукчудан кончуг хамааржыр. Алды-Тестиң сояннарының — акааларының кончуг хүндүлээр удуртукчузу — Ооржак Чадамба. Мен ооң холунга агрономнап, ажил-төлү-биле кады өөренип, эдер-жип чораан болганымда, акааларымның мурнундан йөрээл салдым:

«Чамбы-дипке чаңгыланзын!»
Кожуунуvus сумулары Колхоз, суур чок үе турган. Шак-ла ынчан бистиң черге Чадамба деп дарга келген. Көшкүн чонну сууржудуп, Хей-ле ажил уштап-баштаан. Балды-биле чүдүк чонуп, Бажыңнар-даа тудушукулаан. Колхозтарны эвилелдеп, Холу-биле тургузушкан. Машиналар, тракторлар Маңаа ынчан көстүп келген. Доозунуг бугазын ол Хүүрек-биле касчып турган. Доосту бээрге, ийи кожуун Күштүг дүжүт оон ап келген. Херээженнер саман тудуп, Херек-үүле бүдүрүшкен. Одаар-токлак, тудуг ыяжын Оолдар тайгаа белеткешкен. Хамык улус катчып алгаш, Хайым ишке дойлуп турган.

Тодуг-догаа амыдырал Доозавыска четкип турган. Чадамба деп даргавыстың Чаян-кежи ындыг болган. Ону бөгүн сактып, бодап, Оворунга мөгөйи кааин. Маадыр-ие Балымаңың Магаданчыг ажы-төлү Авазын-даа, ачазын-даа Алдаржыдыр чурттап чорлар.

Чадамбаның салгалдары Чадаландыр өзүп турзун. Чаагай ат-даа, ажил-иш-даа Чамбы-дипке чаңгыланзын! 2006 чыл, май 20.

Кызыл-Ак-Эрик суур.
Чадамба чүгле талантылыг удуртукчу эвес, ол 10 ажы-төлдүн ачазы, оон-даа хей уйнуктарның болгаш уйнуужактарның кырган-ачазы, улуг өгбө. Оглу Намчыл-оол (Петя) кады өөренип, кады ойнап, кады маргылдаарга киржип чораан эжим. Боду инженер. Тыва АССР-ниң Сайыттар Чөвүлелиниң доктаалы-биле хол бөмбүүнге эң баштай республика чергелиг шииткекчи эргени алган спортчу ол. Наксыл-оол ачазының үндезилээр совхозун директорлааш, Бай-Тайгага райкүүсөм даргалааш, Кызыл кожуунун чагырыкчызы болуп чор. Садик эргелекчилеп чораан уруу Варвара-биле кады көдээ ажил-агый техникумунга өөренип турдуvus. Клара, Зина болгаш Чадамба Хүрөң-ооловичиниң өске-даа уруглары дыка кижизиг, хүндүлээшел, биче сеткилдиг, школачы шамда авазы мени дыка кемгерген. Бо уруглары база ындыг, ада-иезин дөзээр, дөмейлери аажок. А авазы 90 ажыг харлыг-даа болза, ам-даа сергек, угааны чарт, төөгү утпас.

Тес-Хемде Кызыл-Чыраа сумузу, черле ынчаш кожуунунуң чону хоочун удуртукчу, талантылыг башкарыкчы Ооржак Чадамба Хүрөң-ооловичиге тураскааткан сактыышкын хүнүн эрттирер деп турар. Ону чүүлдүгүнүң деткип, экини күзедим.

Чооду КАРА-КҮСКЕ.

Дириг амытаннар делегейинде**ИРБИШ**

Ирбиш — моортай аймактыг араатан амытан. Тываның девискээринде чаңгыс-ла хевири бар. Россия Федерациязының девискээринде улуг эвес девискээрде олар чурттап чоруурлар. Амгы үеде ирбиш Тыва болгаш Хакас республикаларда, Красноярск биле Алтай крайларның бедик кадры-берт тайгаларында таваржып турар. Оон аңгыда Ортаа Азияның дагларында, Моол, Гоби Алтай, Хангай, Тибетте, Гималай болгаш Гиндукуш сыннарында чурттап чоруурлар.

Ирбиш дээрге ховар, эвээш саныг, чидериниң кырында келген аңнарга хамааржыр. Россия Федерациязының Кызыл дептеринче кирип турар, хамаарышпас демнежилге чурттарыны болгаш Бүгү-делегейин бодус камгалалының эвилелиниң камгалалында турар. Алтай — Саян экологтуг регионун девискээринде нитизи-биле 150 хире ирбиш артан деп билдинип турар.

Ирбиштиң дурт-сыны элээр улуг, узуну 103-130 см, кудуруу-80-105 см, кили-22-39 кг. Кыс ирбиш шала бичежек боор. Ооргазы дыка узун, көп — белдир сөөгүнүн дужунда бичии көдүрлүп келген. Бажы бичежек, борбак. Кулактары кыска, бажы төгерик. Улуг карактарлыг, караанын оду борбак. Даваннары шала кыска (чолдак), аспаа улуг, калбак, дыргактары чидиг, иштинче кирип тыртынып турар. Кежинин дүгү узун, сырый болгаш чымчак, кудуруунун дүгү дең сырый. Ооргазының кырында кежи шала кузуумаар, боралдыр харын-даа ак деп болур. Хырны болгаш даваннарының ишти талазы ооргазындан чырык. Бүгү кежинде кара өңүг, караңгы-куу дугурук (тегерик), дээрбек дег (шокарлар) сорбулар бар. Ирбиштиң бажының сөөгү улуг болгаш чаактары калбак, диштериниң одуруу кыска, кырында араатан джи-биле ылгалыр.

Тыва Республиканың иштинде ирбиштиң амыдыраар девискээрлериниң талазы-биле бот-боттарының аразында харылзаа чок. Олар шупту чуңма, телер бар черлерге турар, чүге дизе колдуунда ол амытаннар ирбиштиң чемижи бооп турар. Ирбиштиң доктаамал турар черлери-Цаган-Шибету сынын, Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга кожууннарының девискээрлери. Чамдыкты ирбиштиң барыын Таңды-

Уулага көзүлгөн таварылгалары бар. Оон аңгыда Шапшал сынынга үргүлчү ужуражып болур, ол таладан ирбиштер Кузнец Алатау чедир чоруп турар.

Ирбиш бистиң республикада бедик дагларлыг, далай деннелинде 1800-3500 м чедир бедик черлерде чурттап турар. Колдуунда кижиле чедип шыдавас черлерге, мөңгө харлыг, доштуг альпий, субальпий шыктарга чоруур. Кыска үеде те болгаш өске дуюлгү амытаннар соондан (сүрүп) аргаже бадып кээр. Ирбиш араатан амытан болганда, бойдустан кадыр хаяларлыг, чалбактыг черин таварыштыр, чаштынып, чемиш тыварынга, ылаңгыя чач-бораңныг, коргунчу кадры-берт черлерге кончуг таарымчалыг.

Амгы үеде кижиниң ажил-агыйының бойдусча багай салдарындан төтөгөлекчи аңнаашкынның түңнелинде ирбиштиң саны эвээжээр, чамдык черлерде шуут-ла читкен. Оон аңгыда ирбиштиң саны кызырлыгына орай сайзыралы, өзүп-көвүдээр оранчок оожум болгаш чурттап турар девискээрлериниң аразында харылзаа чогу салдар чедирип турар.

Амгы үеде Тыва Республиканың девискээринде чүгле 20-25 санныг ирбиштер артан деп билдинип турар. Ирбиштерниң колдуунда эргип чоруп турар черлери — Мөңгүн-Тайга, Бай-Тайга кожууннарының девискээрлери, Сүт-Хөлдүн Хан-Дээр, Саян-Шушенск заповедниктин Тыва-биле аразында кызыгаары, Танды-Уула сыннары.

Чоокчу чылдарда ирбиштиң азырал малдарже халдаан таварылгалары көвүдөп кел чыдар. Мурнуку чылдарда когараан малдың ээлеринге тускай акт тургускан соонда, компенсацияны төлөп берип турган. Азырал малче халдаашкын болган соонда ирбиштиң изин, малдың сегин, халдаашкын болган черни тускай шинчилеп (бадыткап) фотоаппарат, видеокамера-биле тырттырган турар ужурулгү. Ооң соонда халдаашкынны ирбиш кылган деп бадыткап турар түңнелид тускай эксперт үндүргеш, чогуур черлерже дыңнадыр. Сөөлгү ийи чыл иштинде акшаландырышыкын чогуңдан төлөвир кылбайн турар. Ол айтырыгны ам шиитпирлээр талазы-биле ажил чоруп турар.

Уран-оол ДОНГАК.
Россия Федерациязының бойдус курлавырлар хыналда эргелелиниң Тыва Республика девискээринде күрүне инспектору.

АЛЫШКЫЛАР

Бистиң бурунгу өгбелери-вистиң аразына чазаныр, дарганнаар, даараныр, сиилбирлээр сураглыг шевер кижилер эвээш эвес чораан. Оларның кайгамчыктыг уран мергежили салгалдан салгалче дамчып чорааш, амгы үеге чедип келгеш, бурунгаар хөгжүлдени алган. Шаандан бээр Бай-Тайганың Көп-Сөөккө улусчу уран шевер кижилер хөй турган, олар оолдарын, кыстарын боттарының кылып билер мергежилдеринге өөрөдип каар чораан.

Чон ортузунга шевер кижилер деп ады алгаан Кандан Хертек Ажыг-Кара-Суг девискээри ол ынчаар чурттап чораан. Ооң өг-бүлезинге үш оол төрүттүнген, оларга Хуна, Деге, Мөңгүн-оол деп аттарны берген. Ачазы оолдарына мергежилин дамчыдып бээр, аңаа хандыкшыдар дээш оларны өөрөдип тодаргай хемчеглерни алган. Улуг оглу Хуна бичизинден-не сонуургаачал, хадыкшылдыг, кичээнгеилг болганындан ачазының ыяштан кандыг дериг-херекселдерни, чонар-даштан дириг амытаннарның дүрзулерин канчаар чазап турарын он хар ажып чорааш-ла, шингээдип апкан. Ынчангаш чазанырны кончуг сундулуг оол болуп өскен, ачазының чазаныр, дарганнаар, даараныр улусчу уран мергежилин шингээдип алгаш, адазының буянныг, ажыктыг херезэн ол уламчылаан. Чонар-даштан, ыштан азырал болгаш черлик дириг амытаннарның хевирлерин сиилбирлеп чазар талазы-биле Хуна Хертек тергиннериниң санынга кирген. Ооң чазаны «Арзыла», «Теве», «Кошкар», «Үгү», «Буга» болгаш өске-даа ажылдары мактадып турган.

1960 чылдарның эгезинде бээр Тыва автономнуг областың улусчу шеверлериниң ыяштан, даштан кылган чогаал ажылдарын ССРЭ-ге, Россияга болгаш Кызылга болган улуг делгелгелерге кириштирип турар болу берген.

Аныяк эр Хунаның кылган ажылдарын Бүгү-эвилел, «Совет Россия», «Социалистик Сибирь» деп делгелгелерге чаңгыс эвес удаа кириштирген, оларга эки үнелел-

ры долгандыр турар амгы үенин боттуг амыдыралын көргүскени-биле онзаланыр. Ооң чогадыкчы бодалдары ханы, ол эгээртинмес байлак, ону чүдөн угаазылап а-

ди жюри кежигүннери берген. Ооң түңнелинде Хуна Канданович Хертекти 1964 чылда ССРЭ-ниң Чурукчулар эвилелиниң кежигүнүнге хүлээп алган, ынчангаш ол Тывадан бо улуг организацияга баштай кирген тергинн шеверлерниң бирээзи болган. 1965 чылда РСФСР-ниң Чурукчулар эвилелиниң Тыва салбырын тургузар Тыва АССР-ниң бирги съездизи Кызылга болуп эрткен, ооң он бадылаар эргелиг төлээзиниң санынга Хуна Хертек кирген, ынчангаш ол Тываның чурукчуларының болгаш улусчу шеверлериниң салбырының ажылынга идепкейлиг киржи чораан. Ооң-биле чергелештир хөй санныг делгелгелерге бодунуң чогаал ажылдарын кириштирип, могаг-шылаг чокка ол ажылдап тургаш, ханы чогаадкчы бодалдарлыг улусчу шевер деп адын бадыткап шыдаан.

РСФСР-ниң Чурукчулар эвилелиниң Тыва салбырының баштаар чериниң даргазы Сергей Лаңзы 1967 чылда Хуна Хертектин чогаадкчы ажыл-чорудулгазынга хамаарыштыр мынчаар бижээн: «Хуна Хертектин чогаал ажылда- турарын кижилер кайгаар, ынчангаш өскелерден онза ылгалдыг чаа чогаалдарны ол тургузуп турар». Ынчангаш Хуна Канданович (ол бистиң аравыста чок) Тывага даш чонар уран чүүлду хөгжүдер херекке бодунуң салышыкын кириген шеверлерниң бирээзи болуп турар. Ол бодунуң дунмалары Деге биле Мөңгүн-оолду ачазындан салгал алган мергежилдеринге өөрөдип шыдаан, оларның кайызы-даа чазаныр, дарганнаар, даараныр шевер кижилер болган. Деге Хертек бичезинден турала кончуг сонуургаачал оол болган, кандыг-бир чазаныр, даараар чүвени айтып бээрге, ону эчизинге чедир эки билип албаанда, ооң сеткили оожургавас, ындыг болганы-биле чүнү-даа кылырының технологиязын ханы билер шевер кижилер болган. Ооң кылган ажылдарын «Совет Россия», «Социалистик Сибирь», Тыва автономнуг областың, Тыва АССР-ниң улуг делгелгелеринге каш удаа кириштирген, жюри кежигүннери мактап турган. Даш чонарының, ыяш чазаа-

болган. Оон бээр-ле Тыва АССР-ниң тергинн мергежилдик даш чонукчузу шеверлерниң санынга ол киргеш, амыдыралының сөөлгү хуннеринге чедир буянныг херезэн уламчылаан.

Баштайгы үелеринде Мөңгүн-оол яңзы-бүрү азырал болгаш черлик дириг амытаннарның дүрзулерин мергежилдик биле сиилбирлеп турган болза, кижилерниң ажыл-ижиле, амыдыралы-биле холбашкан чогаалдарны чонар-даштан кылырынче шилчээн. Ол болза улусчу шеверниң мергежилниң өскенин херечилеп турар. Оларга «Уруглуг херээжен», «Шары мунган кижиле», «Национал тоннуг тыва кижиле» болгаш өске-даа чогаалдары хамааржыр. Бо ажылдарда тыва кижиниң овор-хевирин, чаңчылдарын, амыдыралын, күш-ажылын шыны-биле көргүскен.

Кызылдың Арат шөлүнге тудар фонтан комплекзиниң төлөвилелин тыва национал уткашынарлыг кылдыр чогаадырынга, ону тударына Мөңгүн-оол Хертек кончуг идепкейлиг киришкен. Даш чонар шевер өөрү Байынды Эрес, Дойбухаа Дондук, архитектор-биле сүмележип тургаш, бир демниг бо чараш, каасталгашимелделиг фонтаны тутканнар. Мөңгүн-оол Канданович Хертекке өскө өөрү-биле кады фонтанын кылганы дээш Тываның Күрүне шаңгалы тывыскаан. Ынчангаш бо база республиканың сураглыг даш чонар кижилериниң бирээзи болуп турар.

Канданың оолдары адазының соон салгал, ооң бодап чораан бодалдары, күзеп чораан күзөлдери боттандырап дээш эвээш эвес ажыл-херекти кылганнар. Оларның чаагай херезэн салгалчылары чедишкенин уламчылап турарлар.

Таан-оол ХЕРТЕК. ЧУРУКТАРДА: Хуна, Деге. Мөңгүн-оол алышкылар. Василий БАЛЧЫЙ-ООЛ чуруктарны хоолгалап тырттырган.

Саргыга кижилер ызыртып чораан эвес деп бодааныңар чугаажок, эргим номчукчу. Ийе, көдээ черлер чурттакчыларыңа, ылаңгыя малчын аалга удаа-дараа барып турарларга саргыга ызыртып деп чүве турбас. Даг черже үнерге терезиннерниң будук бүрүзүнде он-он, чүс-чүс саргылар олургулаар боор ийин. Арга черге агаарлап чораан ажы-төлүңерниң бажының дүктериниң аразындан чеже-даа саргыны тутканыңар чугаажок.

Ынчалза-даа шаг баксыраарга саргы безин кижини басынчактай бээр. Сөөлгү чылдарның коргунчуг дээн хамчыктарының аразынче саргы энцефалиди деп аарыг шургул киргеш, бирги одургуну быжыы-биле элей бергенин билип алыры силерге артык эвес боор. Херекке албазыңар хензиг саргының ызырганының соонда, неделялар, айлар билдирпейн эртип, чыпшыган аарыг бүдүү сайзыраза-сайзыраза, кижини инвалид колясказынче олурту шааптар апарган. Чүү деп кончуг хамчылыг ол?

Саргы энцефалиди дээрге халдавырлыг аар аарыг. Ол бир дугаарында-ла кижини Кижилер болдуруп чоруур төп нерв системазынче халдап кирер. Аарыгың тарадыкчызы вирусту кижилерге хензиг саргы деп амытан дамчыдар. Силерниң мага-бодуңарга чыпшына бергеш, мага хандыр хан соруп албышаан, ол бодунда шыг-жаттыг кан коргунчуг чүгүн каапкаш баар. Кижилер аарыг бергенин дораан эскербес. Бир неделадан бир ай чедир аарыг бүдүү нептереп келир. Аар ажыл кылгаш шылагзаан, азы араганың салдары-биле сулараан, бир болза, кандыг-бир аарыг ужуң күжүн

чидирген организмге аарыгың дээшти күштүг болур. Оон аңгыда саргыда кайы хире хөй хоран чыгдынганындан база ол бүгү хамааржыр.

Аарыгың чыпшынганының демдектери

Эйт изип эгелээр, нити мага-бот сулараар, баш аарып эгелээр болгаш моюн, холдар, буттарның шыңганнары аарышкылыг апаар. Аарыг чиик азы ортумак денелде болза, ол бүгү им-демдектер чоорту билдинер. А күштүг хевир дээпкенде, хеп-хенерттен 40 градус чедир мага-бот изип, күштүг баш аарыы эгелээр, куустар болгаш моорап-далып каап болур. 5-12 хонук дургузунда арын, моюн, хол, буттар билинместеп эгелээр. Ол чүүл эрте берип болур, ынчалза-даа улам күштөлип, кижилер чартык азы бүдүнү-биле билинмес болуп артып каап болур.

Өштүг-биле демей дээн ышкаш, аарыгың эртери шуут билдинмес болгаш аарыг хоочурай берип болур. Бо таварылгада аарыгың мага-ботка, угаан-медерелге чедирер салдары чоорту күштөлип эгелээр. Аарыгың кедреткен соонда эмнедип каапса-даа, кижиниң кадыкшылы эгитинмези-биле оскундурган болур. Дүрген шылагзыыр, эйт-кежи билинместээр, тыныш органнары дуглалыр... Шыңгы эмнээшкени эрткен соонда безин кадыкшыл чүгле 3-5 хире чыл болгаш чоорту эглип келир. Чаш уругнуң дорууга бээри хире үени силерниң амыдыралыңардан саргы оорлаптып болур-дур. Үе биле кадыкшыл эгитинмес дээрзи билдингир. Ынчангаш саргыдан кичээнип-ле чорааны дээр.

САРГЫГА ЫЗЫРТКАШ, ЧАРТЫКТААР...

Ам чайның башкы айы – кайгамчык июнь келген болгай. Май, июнь болгаш июльдуң бирги чартыы дээрге саргыларның эң-не нептереңгей үези. Кижилер бүрүзү арга-арыг, көдээ черлер, малчын аалдар, аржааннар, дачалар дээш ол-бо чүкче аян-чоруктарже аътанып эгелээр. А ол бүгү девискээрлерде хензиг будук кырында силерни саргылар манап олурар болдуур ийин. Саргылар орук кыдыы черлерде дургаар өскен үнүштөргө чыгырынга ынак болур. Черден 25-100 хире см. бедикте аш саргы олуруп алган каян-на чанындан чыгып ханныг, чымчак эйттиг амытан эртер ирги деп манап олурар болур. Кижилер чанындан эртип чыдырда хевинден ылдыртынып алгаш, чоорту узун аян-чорукту кылып, кайда-ла хеп-биле камгаланмаан ажык чер бар ирги дээш димзенип кириптер. Каш-каш шак дургузунда дилээшкениң түңнелинде мага-ботче кирер «эжикти» тып алып болза, ол ооргага, херекке, башка, моюнга кадалы бээр болгаш амдангыг чөмчүчү ооглавышаан, аарыг-хамчыкты тарадып кириплеттер. Саргының ызырганы билдинмес. Ызырып турган үеде чараазы-биле билинместедир бүдүмелди кири «сыкырыптар». Ол-ла чараа-биле кадды саргы энцефалидиниң вирустары шавар халдашкыны эгелээр.

Саргыдан канчаар камгаланарыл?

Бир дугаар камгалал – хеп. Арга-арыг чижектиг черлерге

баар ужурга таварышкан болзучарза, бүгү мага-ботту саргы кирер үт чок кылдыр муңгаштаптар хеп кедип алырын кызыдынар. Хөйлеңни чүвүр иштинче, чүвүрү идикче кири сугар, чеңнерни так өөктээр, моюнну болгаш башты камгалаары-биле капюшон кедип алып болза эки. Ажык черлерге саргыны чагдатпас, коргудуп-хоюзуптар тускай бүдүмелдерни (репелленты) аптекалардан садып алгаш, чеңнер, моюндурук аксынга чаап ап болур.

Ийги базым – саргылар нептереңгей бооп болур черлерге кадды чораан өөрүңер-биле бот-бодуңарны доктаамал шинчилеп чоруңар. Кайда саргы чыпшыганы өске кижиле белен эскерер болгай. 3-4 шак болгаш-ла хыналып турар болза эки. Тывылган саргыларның шуптузун хептен адыргаш, узуткаар. Эң эптиг арга – өрттедери. Чуура шапкан херээ чок. Кеште саргы ылдыртына берген болза, соруп четтикпээнде дүрген адыраынче далажыңар. Сордурар «хаайын» саргы элзээр, каш шак дургузунда суг кирип кээр. Ынчангаш саргы сорар «хаайын» кири идип четтикпээнде ап кааптарыңа үстүнде хыналдалар дузалаар. Саргының чыгып черлери баш дүктериниң аразы, колдук алды, кулак арты чижектиг «онза чажыт» черлер болур. Кадалы берген саргыны адырарда пинцет азы салаалар-биле быжыг туткаш, ол-бо талазынче чайгап тургаш, таптыг адырар. Саргыны үнүш үзү азы камфора үзү-биле,

бир болза, керосин-биле чааптып болур. Саргы тынып чадай бергеш, боду адырлы бээрин оралдажыр. Ынчан ону адыраар чиик болур. Кешке саргының бажы артып калган болза, отка кызыдыр изидип каан ине-биле адырар. Ызырган черни йод азы спирт-биле аштаар, холдары эки саваңнап чуур. Аян-чорук соонда чүгле бодуңарны эвес, ап чораан эдилелдеринери, дириг амытаннарыңарны таптыг шинчилер.

Саргы энцефалидинден баш бурунгаар тарылганы кылдырып ап болур. Ынчалза-даа тарылганы сезоннуң эгелээринге чедир 1,5-2 ай бурунгаар чорудар болза эки.

Оон аңгыда, амгы үеде саргы энцефалидинден тодаргай камгалал – йодантипирин таблеткалары болуп турар. Бажыңарга бо эм доктаамал турар болза эки. Үк эмни ижериниң чурумун таптыг номчуп таныжыңар, эки сактып алыңар. Саргы ызыртыпкан таварылгада бирги камгалалга чугула хемчеглерни алган соонда ыяла эмнелгеге чедэ бээрин утпаңар. Амгы үеде эмнелгелерде бо аарыгдан камгалааныңа чугула эм-таң аймаа четчир. Ынчангаш саргыга ызыртып алгаш, «Күске думчуунга балырганган» деп домакты уттуптунар. Кадыкшылыңар болгаш келир үенерниң амгы үеде бир коргунчуг дайзыны саргы болу берген. Кичээниңер!

Н. САТ. ТР-ниң Кадык камгалал яамызының парлалга албаны.

Уттундурган оюннар

БАГ-КАГАРЫ

Амыдыралдың кадык-чаагай овор-хеирин тургузарына күш-культураның болгаш спорттун ролун бедидер талазы-биле эргежок чугула хемчеглерни боттандырат дугайында Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржактың Чарлыгы үнгөн болгай. Эрткен чүс чылдың 70-80 чылдардан эгелээш, бо хүннерге чедир Тывада баг-кагар оюн (городки) барык уттундурган, ону шуут ойнавас, спорт талазы-биле чугаага безин киирбес апарганы кончуг хомуданчы.

Баг-кагары — шаг-төөгүден бээр тыва чоннун база бир улуг маргылдаалыг оюну болгаш байырлалы болуп чораан. Ол үеде доорбаш ыяш эвес, езулуг хем баглар турган деп бистиң хоочун-нарывыс чугалажыт. Ону мөге-лер хүрежи дег адаан-мөөрейлиг солун, хөй ойнакчылыг ойнаар турган. Кызыл хоораның национал паркыга 60-70 чылдарда баг-кагар оюнга маргылдааларны чылдың-на эрттирип турган чүве.

Баг-кагар оюнга орус эш-өөр тергиин эки ойнаар турган, мергелери чаңгыс аай деңзилиг, хапка суп алган кээрлер. Эң-не кол чүүл — ортузунда турган чаңгыс доорбашты шыйыгдан үндүр хак-каш, ортузунга чоокшулап келгеш, өскелерин шыйыгдан үндүр кагар,

дараазында өске хевирлеринче шилчиир. Ол ам чүге читкенил? Аңаа хөй дериг-херекселдин херээ-даа чок, бичии дески чергеле оюн шөлүн шыйып алгаш ыяштан кылган мергелер база бичии-бичии чолдак доорбаштар херек, ону кижиле боду кылып алыр, өске кандыг-даа чарыгдалдың херээ чок.

Республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели бо маргылдааны ай, квартал планынга кирип, организастап көөр болза, сонургалдыг кижилер боттары-ла ойнап чоруу баар.

ДАШ КӨДҮРЕРИ

Бо оюн амгы үениң аныяктарын күштүг-шыырак болурунга кижилер база бир чугула оюннун бирээзи болур. Кижилер көөрү чоруу-га бистиң чамдык эр хиндиктиг улуг-даа, аныяк-даа оолдарның ээт-шыңганымың күжү кошкак болгулар-дыр. Эр кижиниң езулуг сүрлүг-күштүг маадырларның хевир-дүрзүзүңге киирер бир арга — даш көдүрери деп бодаар мен.

Борта бир чижектен киирип көрей. Шаанда Сеңги-Чаңгының мөгеши чораан Ондар Шойдуннун көдүрүп чораан көдүрер-дажын сонургал, Сүт-Хөлдүн мөгеелери чыгып алгаш, деңзилеп көөр дээш 5 шыырак мөге деңзи кырынче арай боорда үндүрген, оон ден-

зизи 427 кг, а Донгак Дарыжыктың көдүрген дажы 220 кг болганын келген мөгеелер магадаанын «Шын» солунга хоочун башкы Дудаа Ондар бижээн. Шаанда тыва мөгеелер чүгле хүрежи эвес, улуг даштар көдүрүп, күжүн шенежи, маргыжып чораанын төөгү бадыйткып турарын хөй-хөй чижектерден көрүп болур.

Бай-Тайга кожууннун Шуй сумузунга чурттап чораан мөге Балдак-оол Хертектиң көдүргеш, салып каан көдүрер-дажы ам-даа Бавыдай аксында чыдар, ону школа чанынга экеп салып алыр дээш чадашкан, үгбаан, ону хүн кылайты көдүрүлүп кижилер бүдүн сумудан тывылбаан деп көдээ бижикчи С. Сарыг-оол сактып бижээн. Көдүрер-даштың төөгүзү кожуун бүрүзүндө бар деп болур. Амгы үениң мөгеелери даш көдүрүп чүге маргышпас деп, ол бо үениң аныяктарына солун болуру чугаажок. 2006 чылдың Шагаа байырлалында бо оюнга маргылдаа эрттиргенин телевизордан көрдүм, кончуг солун чорду.

Ынчангаш республиканың Күш-культура болгаш спорт талазы-биле агентилели бо уттундуруп бар чыдар тыва национал оюннарны катап диргизиңи, ындыг маргылдааларны моон сонгаар организастап чорударыңга идегеп артым.

Мечин ЧИКТОЛ.

СПОРТ СПОРТ СПОРТ

ХАЙЫРАКАНГА БОЛГАН ХҮРЕШ БАЙЫРЛАЛЫ

Улуг-Хем кожууннун Хайыраканга Тываның сураглыг оолдарының бирээзи, мөге, спортчу, ыраажы болгаш шүүлүкү Владимир Сумакинович Биче-оолдун чырык адынга тураскааткан улуг хүреш маргылдаазы кончуг солун болгаш организастыг байдалга эрткен. Маргылдааның эгезинде болгаш маргылдаа үезинде сцена хевирлиг кылып каан сериниң кырындан организакчыларның, Владимир Сумакиновичиниң төрөлдөргүлүнүн чылыг сестери база бот-тывыңгыр артистерниң аяныг үнери чаңгылан турган. Шыкта бир көсүк чүве — мөгеелерниң уштуруп, дыштанырыңга таарымчалыг кылдыр тип каан улуг майгын.

Мөгеелер назы-хар аайы-биле үш бөлүк болуп алгаш, арга-күжүн шенешкен. 50 хардан өрү назылыг 32 хоочун мөгеини аразыңга Баян-Таладан Каң-оол Кара-Сал кымга-даа аштырбайн шүглүп үнгөш, бир хөй болгаш 5 муң рубль акша шаңналын алган. Кызылдан Октябрь Тюлюш үжүрлөшкөш, 3 муң рубль-биле шаңнаткан. Үшкү-дөрткү черлерни Хайыракандан Сергей Базыр, Сүт-Хөлдөн Валерий Ондар олар алгаш, 2-2 муң акша-биле шаңнаткан.

18 харга чедир 90 ажыг аныяк мөге кончуг чараш, шалыпкыны-биле хүрешкен. Түңнелинде Кызылдан Начын Монгуш (2005 чылда республиканың аныяктар аразыңга чемпиону) шүггөш, хөй-биле болгаш 6 муң рубль акша шаңна-

лын алган. Дараазында дедараалаштыр шаңналдыг черлерни Улуг-Хемден Чингис Чамбаа, Кызылдан Саян Хирбээ болгаш Саян Монгуш база Сүт-Хөлдөн Айдың Ооржак олар алгылаан. Маңаа Шааан-Арыгдан школачы Шолбан Даваалай бодунун үш удурланыкчызын кончуг чараш аргаларны ажыглап октааш, «Россияның патриоттары» политиктиг партияның төлээзи Амыр Хоюбанның мобильдик телефонунга болгаш Улуг Хуралдын депутаты Каң-оол Давааның акша шаңналынга төлептиг болган.

Улуг, чедишкен 128 мөгеелер аразыңга чидиг демисел кончуг солун эрткен. Мөгеелерниң тура-соруун, аарыкчыларның сонургалын хүреш адалтыг бергенде келген улуг хат безин соксадып шыдаваан. Чидиг демиселдин түңнелинде Кызылдан Ай-Демир Монгуш шүглүп, хөй болгаш 10 муң рубль акша шаңналынга төлептиг болган. Өвүрдөн Ким Седен-оол үжүрлөшкөш, серге болгаш 8 муң акша-биле шаңнаткан. Үшкү-дөрткү черлерни Кызылдан Маадыр Монгуш, Чеди-Хөлдөн Болат Шагжы ээлээш, акша шаңналдарын алган. 5-8 дугаар черни алган мөгеелер өртектиг шаңналдарга төлептиг болган.

Мындыг улуг маргылдааны организастаарыңга кончуг улуг күштү үндүрүп, материалдыг чарыгдалдарны кылганы билдингир. Бо талазы-биле кол организакчы,

Владимир Сумакиновичиниң өөнүн ишти Александр Монгушовнаның чонунга четтиргенин илереткен сестери бо: «Төрелдерин, чоннун база эрге-чагырга органның удурткучтарының деткимчези эвес болза, бо улуг спортчу хемчегни эрттирери канчап-даа болдунмас турган. Маңаа Улуг-Хем кожуун чагыргазыңга, Хайыраканнын суму, арбан даргаларыңга, Улуг Хуралдын депутаттарыңга, Тываның хүреш федерациязыңга, «Тыватудуг» организациязының удурткучузунга, Кызылдың 40 дугаар садының директорунга болгаш мында адаттынмайн барган өске-даа хөй деткичилерге чүректиң ханызындан четтиргенин Владимир Сумакиновичиниң төрөлдеринин, чоок кижилериниң өмүнээзинден илереттим. Эң ылаңгы Тываның Арзылаң мөгеши Радислав Наважапты онзалап демдеглевес аргажок. Ол маргылдааның материалдыг алдын деткимчези болурунда аныгда, Хайыраканнын активчилери-биле кады маргылдаа шөлүн дерип, судья коллегазын удуртуп, хүрешти езулуг-ла тыва кижиниң чоргааралы болу бээр кылдыр организастап шыдаан. Четтирдивис».

Хоочун мөгеини, кайгамчык спортчу комментаторнун чырык адынга тураскааткан бо хүреш маргылдаазы езулуг байырлал болганы өөрүнчүг.

С.САЛЧАК.

«Шын» солунну дамчыштыр

Бистиң уруувус Изольда Олгоовна ХЕР-ТЕКТИ сөөлгү орукче үдешкен эштеринге, төрөлдөргө, Мөңгүн-Тайга кожуун чагыргазыңга, Мугур-Аксы, Мөген-Бүрен школаларыңга, 77, 81 чылдарда дооскан эштеривиске, Маскаларның, Хертековнаның, Үндүннерниң, Ооржактарның, Кара-Салдарның өг-бүделеринге чедирген материалдыг дузаламчызы дээш четтирдивис.

Богааннарның өг-бүлези.

Бистиң эргим, ынак дунмавыс, өөнүн иштинин

чөлөнгийжи, чоргааралы, дунмаларының ынак акызы, эш-өөрүнүн бүзурелдиг эжи Баян-Мөңге (Тепиш-оол) Кызыл-оолович ДОНГАК май 24-те ханныг холдуг өлүркүчү дайзынарның холундан аныяк, чалыны назынындан чарлып чоруткан.

Бистиң кажыыдалывысты улежиңи, моральдыг, материалдыг деткимчени көргүскен бүгү чонувуска, эш-өөрүңге, чаңгысклассчыларыңга, төрөлдөри-виске, кудаларывыска, коллективтерге четтиргени-висти илереттивис.

Өөнүн ишти, оглу, угбалары, каты, катиезинден.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң эргим ынак ававыс, угбавыс, чаававыс Розалия Дупчюовна ИРГИТКЕ 50 харлаар юбилейи-биле байыр чедирбишаан, быжыг кадыкшылды, өөрчишкүнү, өлчейкежишти, ак орукту, узун назынын сеткиливистен күздөдивис. Ававыс хөй чылдарда Тээлиниң №1 ортумак школазында тыва дыл башкылап, өөреникчилериниң, коллективиниң, чонунун хүндүткелин чаалап алган башкы база хөй хүндүлүг бижиктерниң эдилекчизи. Ол беш уругунун иези, цш чаптанчыг уйнуттарының энелдиг кырган-авазы.

Чүс хар чедир чурттап,
Ажы-төлүң, дунмаларың,
Төрөл-чонуң аразыңга
Чагыг-сүмең, буян-кежиң
сөңневишаан,
Амыдырал алдын сөңүн
шаңна, авай.

Хүндүткел-биле, өөнүн ээзи, уруглары, уйнуттары,
Кызылда дунмалары.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ КАДЫК КАМГАЛАЛ ЯАМЫЗЫ

ТР-ниң Кадык камгалал яамызының албан черлеринге капитал септелге кылыры-биле ажылдар кылырыңга конкурсту чарлап турар.

Садыглажышкын хевирин: ажык конкурс

Конкурс организакчызының турар чери, почта адреси болгаш электроннуг почта адреси, харылзажыр телефон: Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызы, 667009, Тыва Республика, Кызыл хоорай, Калинин кудумчузу, 128а, каб. 405, minzdrav@tuvu.ru. Тел. (839422) 5-50-30, факс 5-50-30. Харылзажыр кижиле: Сундуй Айлана Анатольевна

Чагыгны акшаландырат дөс: Тыва Республиканың республика бюджетиди

Күрүнө керээзиниң ужуру – капитал септелге талазы-биле 2006 чылда хереглеттинер хемчээлге ажылдарны чорудары.

Лоттар саны, күрүнө керээзин чарары-биле лоттун эге өртээ: Лот № 1 Республиканың солудуар аарыглар эмнелгези (эр улус салбырын септээри) – 400,0 муң руб., Лот № 2 Республиканың уруглар эмнелгези (иштики инженер четкилерин септээри) – 500,0 муң руб., Лот № 3 «Балгазын» туберкулез санаторийи (чылыг трассазын септээри) – 750,0 муң руб., Лот № 4 «Серебрянка» санаторий (чылыг трассазының капитал септелгези, санбелдирлер кылыры, шала септээри, шеверлел ажылдары) – 768,0 муң руб., Лот № 5 Хан кудар республика станциязы (дээвиер болгаш шала септээри) – 281,8 муң руб., Лот № ЦСККЛС (дээвиер шывының кезек черде септелгези, өрт резервуарын тудары, ТР-ниң Кадык камгалал яамызының өрт медээлээр черин эптээри) – 265 муң руб. Шуптузу: 2964,8 муң руб.

Ажылдарны кылыр чери, негелделери, хуусаалары: бюджет албан черлери, ажыл кылыкчызы биле чагыкчының аразыңда график езугаар ажылдарны кылыр.

Кылган ажылдар дээш төлээриниң хуусаалары болгаш чуруму: бюджет албан черлериниң саныңга саң-хөө акшазының кирген хирези-биле кылдыңган ажылдарны хүлээп алганың 2 майыктын актызын барымдаалап.

Конкурс документилерин бээр чурumu: киржикчинин бижимел айтырыын езугаар база электроннуг документ хевирлиг база. Конкурс документилерин бижидип каан албан езузунун сайтызы www.gov.tuva.ru. Конкурс документилерин бээриниң хуусаазы – 2006 чылдың июнь 7-ден. Конкурс документилериниң өртээ – 500 руб.

Конкурска киржир дугайында чагыг-билдиришкынни бээр чери, чуруму, эгелээр болгаш доостур хүнү, шагы: конкурстуң организакчызының адресинге 2006 чылдың июнь 7-ден 2006 чылдың июль 7-де 10 шак 00 минута чедир (Москва шагы)

Конкурска киржир дугайында чагыг-билдиришкыннерни үнелеп көөр барымдаалар: ажылдарны кылыр хуусаалары, керээниң өртээ, конкурс киржикчилериниң мергежиле.

Чагаа хаптарын ажыдар чер – конкурс организакчызының адресинге, конкурска киржир дугайында чагыг-билдиришкыннерлиг чагаа хаптарын ажыдар хүнү, үези 2006 чылдың июль 7-де 10 шак 00 минута (Москва шагы)

Чугалажып көөр чер болгаш хүн: конкурс организакчызының адресинге 2006 чылдың июль 10.

Конкурс түңнелдерин чарлаар чер болгаш хүн: конкурс организакчызының адресинге 2006 чылдың июль 12-де

Конкурска киржириниң дугайында чагыг-билдиришкынни хандыраарының хемчээли: көрдүмээн.

ШЫН

e-mail: shyn@tuvu.ru

Индекс 667000.
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазгаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЈАНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнун оралакчызы — 1-19-87, тел./факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91.

КИЛДИСТЕР: ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге — 1-03-88, чагаа — 1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпур килдистер — 1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама. Тираж 9633. Чагыг 60.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк «Тувакредит», Кызыл ИИН—1701008465; корр сч 301018106000000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлаага, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаагы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдин дугаары — ПИ №16-0510. Индекс 10001, 10011. ТР-ниң Парлаага болгаш массалыг коммуникациялар талазы-биле агентилелиниң типографиязыңга парлаан (Кызыл, Шетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттыңган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшейн барып болур. Айыттыңган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадылглары дээш авторлар боттары харылаар.